

श्रीधर्मदत्त वैद्य

भूतपूर्व स्वायत्त-शासन-मंत्री (उत्.प्र०).

धन्वन्तरि-मार्ग, बरेली

दिनांक २ अक्टूबर, १९७५

✽ शुभ कामना ✽

'नेहरू यशः सौरभम्,' देशने का अवसर मिला । समग्र काव्य सरकृत शापा का महाकाव्य है जिसमें सरस प्रवाह पूर्ण पद्यों के द्वारा राष्ट्रनायक श्री जवाहरलाल नेहरू के चरित्र का वर्णन किया गया है । काव्य में भारतीय मूर्ति-संग्राम, राष्ट्र का स्वाधीनतापूर्व, धीनी आक्रमण में भारतीय शीघ्र, वैगना देश की स्वाधीनता, प्रारम्भिक सभों में भारत-मातृभूमि वन्दना काश्मीर वर्णन, श्री जवाहरलाल नेहरू का शीघ्र, श्री मोतीलाल नेहरू तथा कमला नेहरू जी सम्बन्धी प्रकरण बड़े ही मार्मिक है । अन्तिम सर्ग में श्रीमती इन्दिरा गान्धी के उदात्त चरित्र का वर्णन प्रभावशाली ढंग से उल्लेखनीय है । मन्वृत्त-साहित्य के लिए यह काव्य एक अच्छी उपलब्धि है । लेखक का प्रयास सराहनीय है जिसके लिए वह बधाई के पात्र हैं ।

धर्मदत्त वैद्य

समर्पणम्

भारत - प्रशासने प्रधानमन्त्रि-पद - विभूषिताया-

सकल-गुरुशील-कला-कलाप-लसितमानसाया

दलितविश्वजनदास्यदुर्दिनतामसाया

नेहरू-कुलकर्णेन्दु-चन्द्रिकाया

गौड्युपाधि - धर्मिताया

प्रियदर्शिनीन्द्रियाः

कर - कमलेषु

समर्पितम्

यद्वशः प्रतिभाप्रभाभिरनिशं, दिक्कालमालोकयन्,
लोके सव्ययशाः शशाङ्कसमतामायात्यपूर्वोदयः ।
तस्योद्दीप्तकलेन्द्रिराख्य-भुवन-धी धंजयन्त्या इदं
काव्यं राष्ट्रकया-कलाप-लसितं स्यादपित ध्येयते ॥१॥

सूत्राणामेव विशत्या, चानुशासनपर्वणा ।

निर्ममो भारतं भव्य मतिध्यासेन्दिरा जयेत् ॥२॥

भारत - प्रशासने प्रधानमन्त्रि-पद - विभूषिताया
सकल-गुणशील-कला-उत्साह-ललितमानसाया
दलितविश्वजनदास्यदुर्दिनतामसाया
नेहरू-कुलकैरवेन्दु-चन्द्रिकाया

गौडियुपाधि-र्घीचिताया
प्रियदर्शिनीन्दिराया
कर-कमलेषु समर्पितम्

राजभवन चण्डीगढ़ में आयोजित समारोह में
महामहिम श्री बी० एन० चक्रवर्ती
राज्यपाल हरियाणा व
कर-वमलो द्वारा

नहरू यश 'सीरभम्' के लिए प्रदत्त गीता पुरस्कार
प्राप्त करते हुए लेखक

समर्चितानां पितृजनानां महादेवी गोविन्द महाभागानां
गुरुजनानां चरणक्रमलेषु सम्मर्चितम्
काव्यपुष्पम्

या मामाशीर्बचनसरसे, शंशवे स्नेहसिक्तं

वर्तित्तल्येन द्रवितहृदया चुम्बनं पोषयन्ती ।

ह्येव वा देव प्रहृतमवशं जीवनं साभिलाष

याता स्वर्गं विनतशिरसो मेऽञ्जलिस्तज्जनन्ये ॥

बाल्ये विपुक्तमपि देववशाज्जनन्या

स्वस्नेहदानदयितं परिपालयन् य ।

मामन्वशात् सुचरितानि सती, कृतिर्मे

गोविन्दपूज्यजनकाय समर्पिता स्यात् ॥

सान्निध्यमाप्य तितरां चरणाम्बुजानां

यस्याशिर्षेव परिमार्जितशेमुपीक ।

भाराधमं सुरगिरं गुरवेऽपि तस्मै

भद्रा - प्रसूननिवर्मापितमस्तु भूय ।

नेहरूयश.सौरभस्य ।वपयानुक्रमणिका

विनिवेदनम्

3

भूमिका

काव्यकथामुखम्

प्रथम सग — भारतमातृभूव दनम् वाम्भोर सुपमा तत्रोद्भूतकील
वणिता दहल्यायमनम तत्र मोतीलाल जन्म तर्चिता
स्यानम् ।

द्वितीय सग — मोतीलालनीधय त्रा जवाहरज म शः व विष्णो
शिष्याय गमन राष्ट्रसन्हा पत्ति ।

तृतीय सग — कमलास्यान जवाहरकमलया परिणय ।

चतुर्थ सग — भारतदास्यमोचनोत्साहप्रमग मोतील ल जवाहरमालयो
सम्वाद ।

पञ्चम सग — राष्ट्रमुक्तिसघष साङ्गमन प्रिसआपवे सागमन
विरोधादोलनम् ।

षष्ठ सग — मोतील लस्य कमलापाद्व स्वर्गारोहण शोषप्रसग ।

सप्तम सग — जवाहरस्य राष्ट्रमुक्ति-सघष निष्कामभावेन आमन
समर्पणम् भारतमुञ्चा दोलनम् ।

अष्टम सग — भारतस्वाधीनता प्राप्ति सत्सववणनम् ।

नवम सग — स्वाधीनराष्ट्रस्य प्रधानमि त्रपट प्रतिष्ठितस्य जवाहर
लालस्य राष्ट्रोत्थानकायवणनम् ।

दशम सग — चोनाक्रमणे भारतीयक्षीराणा शीयवणनम् सेनाया
नयरूपेणोद्धार ।

एकादश सग — श्री जवाहरलायस्य स्वर्गारोहणम् ।

द्वादश सग — जवाहरलालप्रियसुताया प्रियदर्शिनीदराया भारत
प्रधान मन्त्रिपदप्रतिष्ठा तदतीतिक कायवणनम् ।

शुद्धिपत्रम्

विनिवेदनम्

अयमतीव हृद्यस्य शोभायस्य च विषयो यदिदं 'नेहृच्यश सौरभम्'
गीर्वाणब्राणी-वाङ्मय वाटिकाया नव्य पुष्पसौरभं सहृदयाना मनसि
मादमान विराजतेतराम् ।

'चक्रद्यूह'-काव्यपरचनानन्तर यदल्पकालेन विदुषा करकमलेषु
नव्य द्वितीयमिदं मङ्गाकाव्यभागतं तच्छ्रद्धा - सम्भार-भूषिताना विपश्चिता
स्नेह - सम्बलालोकित - प्रतिभा - पथगनुसरतैव मयाधिगतमेतन्नात्र
किञ्चिदपि सन्देह कारण वर्तते ।

संस्कृत-साहित्ये यद्यपि राष्ट्रस्य भारतस्य संस्कृतेराधाभूत्,
तथापि यादृशी स्वाधीनदेशेऽस्यापेक्षासीदुग्रते प्रसारस्य प्रचारस्य वा
न जाता तादृशी । दुर्भाग्यात् प्राचीन प्रति बढानुरागा विद्वांसो नव्ये न
परिचिन्वन्ति, नव्यानुरागिणो प्रोत्साहनविरहाद् युगसाहित्य-निर्माणे
उदासीना । कथञ्चिज्जायमाना रचना बन्धुकेव भारभूता जनकमव
बधते । निष्पुरव्यवसायिनः प्रकाशका, पल्लवप्राहिंसाहित्यानुरागिणः
पाठका, असंस्कृतज्ञो लोकः, शिथिलं प्रशासनस्य संस्कृतप्रसारतन्त्रम् ।
अभावेन निष्फलीकृत कवेः प्रजापतिरत्वं काव्यसंसारे ।

कृतिद्वयो जनिता । 'कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्ट'मप्यनुभूत
मया । प्रथमा 'चक्रद्यूह' नामिका कृतिर्गतवर्षे कथमपि प्रकाशिता ।
द्वितीयापि कथञ्चिद् भवतां करकमल - भूषिता वर्तते । अहं सद्यः प्रति
भारमुत्तोऽपि विन्तितोऽस्म्यस्या भविष्य-विषये ।

अस्य काव्यस्य वैशिष्ट्यं प्रति न किञ्चिन्मया वक्तव्यं यतो नहि
'कस्तूरिकामोदः एषधेन विभाव्यते ।' पाठका. स्वयमेव कुशलसमीक्षका ।

इदं काव्यमपि पूर्वकव्यवद् हरिषाणाराज्यनासनावोत्रिणाभिल-
भारतीय प्रतियोगिताया निर्णायकं प्रथमं पुरस्कृतम् ।

काव्यमेतत् विद्वद्वरेः डा० रमेशव द्रशुक्ल - महाभागे विस्तृत-
भूमिकया विभूयितम् । बरेली बालेजस्य सस्कृत-विभागाध्यक्षैराचार्य
श्रीलक्ष्मीचन्द्रकोशिक महोदये सशोधनेन परिष्कृतम्, तत्रत्यै श्री डा०
कृष्णकान्त शुक्ल, धरिष्ठसस्कृतसाध्यापकैश्च मुद्रण-साहाय्यै
समत्तङ्कृतम् । एषा महाभागानां परमानुग्रहभारावनतोऽहमाभार
प्रदर्शयामि स्मरामि च मुद्दरेषामुपकृति-स्नेहम् ।

धाम्य - विकास - सेवा - समर्पितत्वां नतरा देववाणीवाङ्मयव्युप-
रतस्य मे कथञ्चिदयं काव्यकुसुमाञ्जलि भवतु भगवती वीणापाणि-
पादापित इति तु आशासे ।

विदुषामनुचर.

भोजीपुरा (बरेली)

विजयादशमी, स० २०३२

गोस्वामि बलभद्रप्रसाद शास्त्री

सण्डविकासाधिकारी

❀ श्री ❀

भूमिका

पूर्वपीठिका

द्वादशशतवर्षपर्यन्त परतन्त्राऽऽपटमसंख्या सहमान भारत-
मस्मदीय स्वकीयानि दुर्नियतिसमुपस्थापितान्यहाम्यतिवाहयति स्म ।
भगवदनुक्त्वा सांप्रत देशोऽयमास्माकीन स्वातन्त्र्यगमीरे सुखेन
द्वसिति । स्वतन्त्रताप्राप्तस्यास्याष्टाविंशतिवर्षाणि, पर न
संस्कृत, मरतयमायामस्या यदुद्भवूव ववृधे सर्वत्र च भूभुवने प्रससार
यस्मिन्चाखिलमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च वाङ्मय प्रादुरभूत्
यच्च सहस्रशो वर्षाणि देशस्यास्य रसनाया सञ्चचार, हुन्त ।
स्वातन्त्र्येऽवाप्तेऽपि तत्स्थानमधितिष्ठत् सलक्ष्यते यस्य महनीयस्य
महिममयस्यामनस्याधिगमनाय जनु सिद्ध स्वकीय स्वत्व निदधाति तत् ।
संस्कृतविद्यालयानां संस्कृतग्रन्थानाञ्चेदानीमपि प्रेक्ष्योपेक्षणमेतत्
को न भारतमक्तिमाग विपीदति । स्वपरिपरिपरिर्मितीनामुपस्थित्वात्
संस्कृतमुष्मिन्सारस्य प्रतिभा क्रन्दन्ती, सद्योजाता पुस्तक - शावका
रदन्तश्च पर्यवलोच्यन्ते, संस्कृतरचनानां प्रकाशन दुष्करकायमेव
जातमस्ति । स्वदेश एव संस्कृत-लेखका संस्कृतकवयश्च परकीया
इव मता भवन्ति । एतादृश्या सत्यामपि विपर्यस्तायामवस्थाया
शतशो हि प्रेक्षावन्तोऽनुदिवस संस्कृत-मातृचरणयो नैजरचनापुण्याञ्जलि
समर्पयन्तो दरीदृश्यन्ते । वतमानेऽनेहसि पण्डिता क्षमाराव, श्री मेघाव्रत-
चाण्देव-रामशरण रामस्वरूप-रेवाप्रसाद - रामोपाध्याय-ब्रह्मानन्दशुक्लादि
विद्वत्सवेतेपुराजमानेषु राजते श्रीमद्गोस्वामि यलमद्रप्रसाद शास्त्री
च । सुरगव्या रचना विरचयतस्तस्य यद्यप्यल्पीयानेवानेहा सञ्जातोऽस्ति

गभोरनाभिस्त्रियसीभिरन्विता,
 विभाति पस्या ननु सङ्गमस्यसी
 पदीपगङ्गा - यमुना - सरस्वती-
 पय पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥ (११६)

हिमालयो भाति विशालभालवत्
 वनानि पुष्पोपचितानि कुन्तला ।
 तुषारकान्तद्युतिरत्नभास्वर
 विभाति काश्मीर किरीटमुज्ज्वलम् ॥ (११८)

कवे मातवबुन्धरण्या सैव धीः सगोमते या वरसस्य स्वमानरि
 विराजते । अत स (कवि) मभृमक्तिभावभरनिर्भरोन्लासामन्दान्दोलित
 मना भवन् सहर्षं गायति—

अपेक्षी सा जननीव वत्सला-
 भिनन्विता भारतमातृभूरियम् ।
 जयत्यमन्दं शरदिन्दुचन्द्रिका-
 विलासहासंरिच सिञ्चती भुवम् ॥ (११९)

काश्मीर-वर्णने कवेरद्भुतैव चातुरी बीक्ष्यते । तत्र न केवल
 काश्मीरस्य दिव्य सौन्दर्यमपितु तत्रत्याया कलिताया कलायाश्च
 सुपमा लोचनगोचरता प्रपद्यते—

सुरेन्द्रशापाद् घरणीमिवागतं
 प्रखण्डमाखण्डललोकसम्पदाम्,
 विलोक्य काश्मीरमनन्तर्वैभव
 न कामयन्ते सुजनास्त्रिद्विष्टपम् ॥ (१२७)

हिमाद्रिशृङ्गं रमणीयनिभंरंः

सुपुष्पितंः पल्लवितंर्भहोरुहैः ।

सरोवरंस्तरिव दिव्यदर्पणं-

दिव हसन्ती विहंगरुपत्यका ॥ (१११६)

इत्येतदादिकं कृत्स्नमधीयानस्य शृण्वतो वा जनस्य पुरुः
सर्वमपि वर्णित इदं समुपस्थित सञ्जायते ।

काश्मीर वनकुञ्जेषु सर्वेऽपि श्रृणव सतत वसन्ति—

वसन्त वर्षाशरदादय स्वय विहाय दापानिह सोम्यधारिण ।

सदा रमन्ते वनकुञ्जपथंतेऽवमन्दमानन्दरसप्रवाहिणः ॥ (११२१)

काव्ये मधुपानादिवणनमपि काव्यसंज्ञाकारिणामिष्टम् ।
काव्यमिदं तेषां तमप्यमिलाप ममात्रयति—

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितंस्तरङ्गसञ्चारविकम्पितस्वरंः ।

प्रियाङ्गुसङ्गासवपानमन्थरं प्रणीयते वं मधुयामिनीजनैः ॥

(११२४)

रमणीना रमणीयताया वर्णनेऽपि कवेरस्य मनो भृशं रमते ।
तदीयैतद्विधा रचि सवयैव मानवस्य स्वामाविकीर्णमिदं चिन्तुमरति ।
काव्यन्तु वस्तुतो भवति मानवस्य रूपांतरमेव अथवा शब्दार्थमय
रूपम् । अत्र कथमिदं सम्भव यत् काव्य मानव विमर्शदेत् । अस्ति
तन्मानवमानस्य प्रतिबिम्बभूतम् । एतस्मादेव कारणात् तत्र ते सर्वेऽपि
मावा परिस्पन्दन्ते ये मानवमानसाम्बरे उत्पन्ता वीक्ष्यन्ते ।

स्वदेहलावण्यतिरस्कृतश्रिय-

श्चरन्ति नार्यो रमणीयदशनाः

यदङ्गभाकान्तविभूषणप्रभा

विभातिचन्द्राङ्घ्रितलक्ष्मसन्निभा ॥ (११२६)

अस्ति वाश्योरवसुमती तु चिराद् आगमकोविदानां जन्मभूमि ।
कश्चित्तेषां पुण्येन दर्शनेनानु गृह्णति न —

विभिन्नधर्माचरणप्रचारिणो

वसन्ति यत्रागमकोविदा नरा ।

न केवलं जीयन्मात्रदर्शनं

विदन्ति ये जीवनदर्शनं सताम् ॥ (११२८)

कविस्तत्रत्यान् कलाविदो^१ वर्णयन् नैपथीयश्चरितकारस्य
श्रीहर्षस्य स्मारयति इमा पङ्क्तिम्— ' दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे
यदा पट तद्मटचातुरीतुरी' । स्तनन्धयस्वभावरूपादिकं च काव्यमतितरा
प्रीणयति —

स्नेहप्लुत स्तन्यमसौ जन-या निषीय नित्यं परिपोषिताङ्ग- ।

दानैः-दानैः सञ्चितशक्तिरङ्गाद् मातुषंयो मातृभुवः प्रियाङ्कुम् ॥

(२११७)

सदेव काव्यमेतन् प्रायेण सत्सर्वमेव वैशिष्ट्यं निदधत्
पर्यवलोकयते । अन्यानि च अथ पञ्चपद्वा वस्तुतत्त्वानि समुपस्था-
प्यन्ते । कुमारजन्म वर्णयति कवि —

निजोच्चराशौ मिथुने व्ययस्थेऽ

सुरेतथंबोच्चगते ध्वजेऽपि ।

स्वदेशदास्यघ्नमुहूर्तपाते

कुलावतंसं सुपुत्रे कुमारम् ॥ (२११३)

१. प्रहित्य देशान् स्वयशः सितैरिमे

गुरौ वंयन्तीव दिगङ्गनापटम् । (११३१)

महोत्सव दर्शयति स —

विद्युदवितानैघनतूर्यनादं ,

सुगन्धिवातैजलसीकरार्द्रं ।

निशामुखे तत्र महोत्सवोऽसौ

वर्षायमाणोऽम्बुधरैर्विरेजे ॥ (३।२३)

सबजनहृदयाह्लादकरमन्वषोपमजवाहरलाल वणयत्रप्रत्यक्षतया
सश्च द्र वणयनि—

कन्दपद्मपद्मवपु धियासौ किरन नवस्नेहसुधाप्रसादम् ।

स देहलीलोकपयोधिपूर प्रवधयश्चन्द्र इवाधिरेजे ॥ (३।२२)

प्रादुर्भूते सति जवाहरलाले दासताया अवसानं प्रत्यासीददित्येतत्
तेन विविनाऽऽमनति क्विद्येन सूर्योदयस्यापि वर्णनं सम्पद्येत—

अन्तगतो विधिघशाद् विवश प्रतीच्यां,

विश्वप्रकाशकर - भारत - भास्करो य ।

दासत्वमन्धतिमिर तरसा बिभित्सु

प्राच्यामसौ पुनरुपाक्रमताम्पुदेतुम् ॥ (२।५०)

शरदमपि अप्रत्यक्षमावेन प्रतिष्ठापयति—

शक्तिप्रभापरिगतो नवराट्ट्चन्द्रो

विध्वक्किरन जगति शान्तिसुधाप्रकाशम् ।

सौम्ये जवाहरशरत्समये सुपक्षे,

पूरात्वमाप सकलाभिरसौ कलाभि ॥ (१।६०)

विजय गायति—

विजयेन शरी, न केवल बंगलादेश नयोदयोऽभवत् ।

अभयत् परित प्रतिष्ठित, भुवने भारतवर्ष विक्रमम् ॥ (१।२।२२)

क्षणस्य नातिदीर्घेत्वाप्रचातिसधुत्वात् इवापि नाध्येता न श्रोता
 वरस्य गच्छति । तस्य सर्वश्रव ललिताभापातिबद्धाशब्दलङ्कृतत्वात्
 प्रसादपेगलत्वाच्च महदय परामेव प्रीतिमुपैति । सर्वश्रव सरसताया
 स्थितत्वात् सचतसदचेतोऽध्ययनाद विरमत्येव न, अत यावत् काव्यग्रह,
 तस्य तदध्ययनपरकभोऽमुक्यभुत्तरोत्तरमेधत एव । सर्गस्यादीर्घत्वात्
 तशोऽमुक्य तस्यनाम्निरिदच अनुकूलाया एव परिस्थितेरधिगमनाय
 सवसरमनुवाते । छन्दसा सर्वेषा समीचीनत्वाद् गेयत्वाच्च रसास्वादाने
 तानि अतिसहायकानि जायन्ते । भारतस्य पराधीनतो मूलनायोत्थापित
 पदमनुदिनमुपमृतमेव ह्येष्ट नायकस्य न तत स्वतन्त्रतावात्तिपयन्त
 व्यथामयत । अतो मुखादारम्योसहृति यावत् यो हि उपक्रमोऽङ्गीकृतस्तस्य
 निर्वाह समुचित एव सञ्जाताऽति । प्रतिसर्ग नवनवघटनावतार कविना
 कृतोऽस्ति सगांते च छन्दश्च तेन परिवर्तितमेतस्मादपि हेतो काव्यस्य
 प्रियताऽतितरोपचय प्रयातास्ति । किं बहुना कुशलेन कविना ते
 सर्वेऽप्युपाया गृहीता सति ये हि काव्य लोकरञ्जनकर कर्तु-
 मशिलप्यन्ते ।

न परतन्त्रतासम सुख न स्वतन्त्रतासम सुखम्— इत्येतद विचिन्त्य
 मनस्वी मनीषी स्वतन्त्रता प्राप्तु युज्यते । स तदथ पयि स्थिता य
 क्षितामपि असह्यसह्यतराणि कष्टानि भुञ्जेन महते । स तज्जीवन
 जीवनमेव न मयते यदस्ति परतन्त्रम् । पारतन्त्र्याज्जीवनोत्सग स वर
 मत्वा तन्लाभाय प्राणानपि होतु सन्नद्धो जायते, आजीवन काराकष्टानि
 च सोऽहु महर्षमुच्यते भवति । एतत् सकलवैशिष्ट्य काव्यस्यास्य नायके
 नेहरो विद्यते स्म । तदविधनायकत्वात् काव्यस्यैतस्य काव्यमिद
 सन्दिशति—

‘यदि सुख भवतोऽभिमत क्षितौ

यदि समुन्नतिरस्ति च चाञ्छिता ।

भुवि विधाय हतां परतन्त्रताम्

इह भवान् वृणुतामनधीनताम् ॥’

दान्यदोषिते देशे न कोऽपि जनो मानसे शान्तिमनुभवितुं
 शक्नुते^१ । यदीयं जल निपीय, अन्न भुक्त्वा, समीरे च निश्यस्य शरीर
 मानव पुष्पानि चेत् न तामेव वनुधा प्रति नास्ति वृत्तस्तर्हि त वृत्तघ्नं
 धिक् ।^२ हुतात्मना चरित्र निशम्य, मानृभूमेश्च दुर्दशा विलोक्य कथ
 मम जीवन सुखा-युपमोक्तुमुत्सुक स्यात्^३ । देशस्य शोचनीया दशा मां
 सघपपथ परिगृहीतु नुदति । इच्छाम्यह मदीयः शुभसङ्कल्पो भवदीय-
 शुभाशिषान्वितो भवतु^४ । पुरुष परिश्रमेण दुग्धमदुस्तरेष्वपि स्थानेषु
 अभीप्सितमवाप्नु क्षमो भवति तस्माद् भवेम वय देशापितमानसाः^५

१ स्वदेशमेतत् भुवनप्रतिष्ठित, विलोक्य दास्येन विशोपितंचिरात्
 घसन्नपि स्वगंसुखेऽपि घंभवे कथ जन. शान्तिमुपैति मानसे ॥

२ तथाहि यत्रान्नकरणेन पोषित,

जलाभिषिक्त रजसाभिरञ्जितम् ।

दधाति देह मनुजो न तद्धरा—

कृतेकृतज्ञो धिगियं कृतघ्नता ॥ (४।२७)

३ कथ मदीय हृदय हुतात्मनां,

चरित्रमाकर्ण्य, विलोक्यदुर्दशाम् ।

विगहित जीवनमार्यं जीवितुं,

समुत्सुक स्यात् सुखभोगपङ्किलम् ॥ (४।३७)

४. विलोक्य देशस्य दशामुदारया

धिया समाधाय गृहीतवानहम् ।

यदायंसंघर्षपथ शुभाशिषा ।

तदांन्वत स्याद् भवतोऽपि कर्मणा ॥ (४।३५)

५. यवाप्तुमीशः पुरयो हि पौरुष्यादभीप्सितं दुग्धमदुस्तरेष्वपि ।

भतः प्रयत्नप्रतिबद्धया धिया भवाम देशापितमानसा धयम् ॥

(४।३६)

इत्येतदादिवाक्यानि काव्यस्यास्य स्वतन्त्रतालव्यर्थं, देशस्य परतन्त्र-
ताया विनाशनार्थं, भातृभूमिविषयकमक्तिभावस्वीकरणार्थं मानवस्य
मानसे प्रबलं सुहृत्सोत्साहं साहसञ्च अनुयन्ति । देशप्रति व्यस्माक
किमस्ति कर्तव्यमित्यत्र यो हि संवादः कविना पितृपुत्रयोः प्रवर्तितः^१
स कस्य न मनः प्रीणयति ! कविः एतादृशान् सद्भावान् स्वकाव्ये
प्रतिष्ठाप्य देशस्य बालं युवानं स्वविरञ्च आदर्शमानवमुज्ज्वल
परिप्रवन्तञ्च चिकीर्षन्ति ।

दासता विरोद्धुं कविनिबद्धवक्तृकृतानि वचांसि मृतेष्वपि
जीवनं मञ्चारयन्ति । एतादृक् को मानवो यो न तानि धृत्वा
उत्साहशक्तिसम्पन्नो भवति ? तानि निशम्य कदर्याः कदयेताम्, कातरा
कातरताम् अलसा बालस्यञ्च स्पष्टुं नूनमुद्यता भवितुमर्हन्ति । या
दासता पामरोऽपि जनो नेच्छति तरया^१ एव दासताया द्वीरीकरणार्थं
काव्यमेतत् जनमात्रमुपदिशति—

विज्ञानशक्तिप्रतिभाधनानि, कुलप्रतिष्ठाजितसाधनानि ।

दास्येन दग्धानि मनस्विने वै, कथं प्रयच्छन्ति मनः-प्रसादम् ॥

(५।३६)

अकिञ्चनः काञ्चनपञ्जरस्यः सिंहः पदार्थैर्बहुलालितोऽपि ।

करोति नादध्वनिर्धापितारे वन्यस्य किं केतरिणः समत्वम् ॥

(५।३७)

आत्मापमानं प्रतिभोहासं भूसम्पदास्वर्णधनापहारम् ।

विद्याकलासंस्कृतिसर्वनाशं पश्यन्नसौ दास्यमपोहते कः ? ॥

(५।३८)

१. ५।३६ तः—'धरातले ते जनका यशस्विनः' इत्यादित् —
'समस्तमंश्यं सुखप्रसाधनं, धन धराधामगतं स्वजीवनम्'

वाच्यमेतदिच्छति जना राष्ट्रोद्धारव्रतधरा भवेयुः । ते स्वातन्त्र्या-
न्यूनं न किमपि कदापि अनुमन्यन्ताम्—

धीरः स्वराष्ट्रोद्धरणव्रतयैः

प्रतिश्रुतं, दास्यविमोचनं तैः ।

प्रस्ताव्यमत्रोपनिवेशमात्रं

समुद्धतानां किमुतुष्टये न ॥ (११३६)

यत्र स्वतन्त्रता विहायान्यत् किमपीष्यते तत्र भाग्यलक्ष्मी-
रवश्यमेव निराश्रया जायते—

स्थाघीनतां चेत् प्रविहाय किञ्चिद्

स्वीकार्यमार्यैरभविष्यदत्र ।

मन्ये, तदा भारतभाग्यलक्ष्मी-

रमङ्क्ष्यदम्भोधिमनाश्रयाशु ॥ (११४०)

तदेवकथावस्तु बन्धुरत्वेन, रचनाशिल्पचारुत्वेन, महोद्देश्या-
वदातत्वेन च नि सप्तमिद सफलं हि महाकाव्यम् । अयेह काव्यगुण-
वर्चातिमश्रेणेण क्रियते ।

कवित्वम्

शब्दस्य अर्थस्य च समुचितं सन्निवेशं कृत्वा प्रतिभावन्तः
श्रवणो दिव्येन वर्णनेन येन सचेतसा चेतारुपावर्जयन्ति तदेव तान्
सामान्यजनोक्तकथनाद् दूरीकरोति । यस्मिन् कस्यो वाणीर्वैभवव-
यमनक्षमत्व यावद् भवति स तद्ब्रह्मस्योन्मीलने तावदेव साफल्यं विन्दति ।

राकाचन्द्रस्य चारुत्वं या दधाति धमत्कृतिम् ।

। कान्ता राष्ट्रकथा सेयं धियं प्रीणाति कस्य न ? ॥ (१२१७२)

हरयेतदभिधाय कविर्मन्ये, स्वकीयां काव्यसम्बन्धिनीं मान्यता-
मभिव्यनक्ति । काव्ये येषां शब्दानाम् अर्थानाञ्च सन्निवेशः कृतः स्यात्

तेषु शब्देषु अर्थेषु च तादृश्येवाल्हादकताऽपेक्ष्यते यादृशी शुबलपक्ष
विलसिताया रञ्ज्यास्तर्हिमान परिष्वजमाने चन्द्रमसि परिस्फुरति ।
काव्यगतान् शब्दान् आकर्ष्य तद् गतानर्थाश्च परिभाष्य मानवस्य मन
उद्भवेत्तरसान्द्रोत्सासनिर्भरं भवत् समुत्प्लवेत् । तन् तदा सर्वमपि
अन्यद् विस्मृत्य तच्छब्दार्थसम्भूतानन्दमेवानुमवेत् । कस्मिंश्चिदनिवचनीये
मुखे निमग्न तत् स्यात् । तत् काञ्चन ईदृशीं रिचनि गच्छेत् या
आश्चर्यं महति निमञ्जेत् तन् । यञ्च शब्दमर्थञ्च पयवगाह्य तन् 'अह
स्वप्रियतमाया प्रियाणि मधुराणि च वचानि सम्प्रति शृणोमि'
इत्येतन्मन्येत । तौ शब्दाद्यौ न केषल तदीयमाश्वत्तर प्रदेश प्रीणयेतामपि
तु तदधिपमपि परितोषयेताम् । एवंविधा शब्दा अर्थाश्च स एव भवितु
शक्नुवन्ति ये भवन्ति अनवद्या । अन्तरेणानवद्यता ते न कदापि
राकाचन्द्रम्य चाहता बोद्धुमंहन्ति । तत्र न चमत्कारोत्पादनक्षमत्-
वाधिवास विदधाति । 'चारत्वम्' इत्येतेन कवि शब्दार्थयोरदोषत्व-
भयेक्ष्यते, 'चमत्कृतिम्' इत्येतेन तयो सालङ्कारत्वमशिलप्यते इति
'कान्ता राष्ट्रकथा' इत्येतेन तयो सगुणत्वम् इत्येतस्या च विनाया
सङ्कते विदधत् प्रतीयते ।

गोस्वामिनो बलभद्रप्रसादशास्त्रिण काव्यम् एतद्विधा
विशिष्टता आत्मनि समावेशयितुं यतते इत्यत्र न मनापि मशीति ।
लोकरुचिर्न क्वापि काव्ये अवज्ञातता नीतास्ति । न तत्र कर्णतुदता,
न दीर्घसमासवती, नाविश्रुतशब्दप्रयोगो न च शब्दाढम्बर एव
दृश्यते ।

(क) भावपक्षः—

'कविरय वीररसस्य कवि' इत्येतत् तद्वचित काव्यस्य भावपक्षा-
बलोदनेन शायते । प्रायेण प्राधान्य ताक्षामुक्तीना परिस्पन्दते या मन
स्थितमुस्ताह म्वापिभाव जागरयन्ति उत्थापयन्ति च तम् । ता
आकर्ष्य देशमाराधयितुं, देशं स्वतन्त्रीकृतुञ्च बलीयाद् उत्साह

समृत्पद्यते, देशार्थमसूना र्यागेऽपि उत्तमहते जन । उपाधिभेदेन वीररसो
 दयादानधर्मयुद्धवीरभेदेन चतुर्विधतामापद्यते । एतस्मिन् काव्ये पण्डितो
 नेहृदयचतुर्विधमपि वीरत्वं विभ्रानो दृश्यते । वीनेषु दरिद्रेषु सोऽनागत
 दयाञ्चक्रे, देशस्य हितार्थं सोऽञ्जय प्रभूता सम्पदमेव न सर्वस्वमपि
 उदभृञ्जत् तस्मिन् मनूक्त धृतिक्षमादमोऽस्तेयमित्येतदादिव लक्षणं
 घटते स्म, सः सदैव कर्तव्यानि पालयन् अदृश्यन् स तत्तद्धर्मा-
 वलम्बिनो जनान् समदृष्ट्या ददर्श अतः स धर्मवीरोऽप्यासीत् ।
 देशस्वातन्त्र्यसमरेऽसिंसायुद्धेन स निर्भयतापूर्वकं युध्यमानः समलक्ष्यत
 तस्माद्देतोस्तस्य युद्धवीरत्वमपि भिद्यति । वस्तुतो यो हि परगार्हतो
 भवति दक्षमक्तस्तस्मिन्चतुर्विधवीरत्वस्याभावो न कदापि सम्भवः ।
 यत्र च सर्वे पठे पण्डित मोतीलाल नेहरो^१ श्रीमत्या कमलाया^२ इव
 हाणत्व किञ्च निधा कविना वर्णिते, तत्र स करणारससाधनाया
 सफलता गतोऽस्ति ।

स्थित-प्रज्ञत्वमापन्नो निर्मम. सुखदुःखयो ।

प्रणत. प्रक्रियां भेजे योगिनामात्मदर्शनाम ॥ (७१४)

इन्द्रियव्यवसायेभ्यो विषयेभ्यः पराङ्मुख ।

शकरोत् कर्मयोगीव निरीहो जीवन-क्रियाम् ॥ (७१६)

इत्यतदादिका श्लोका यत्र कविना व्यवहारितास्तत्र स
 स्वपाठकाननायामेनैवाध्यात्मिकताया निमगनीकुर्वन् प्राप्यते । 'अपारे
 काव्यससारे कविरेव प्रजापति.' इत्येतन् सत्यमेव । कदापि स पाठकान्
 हर्षे, कदापि शोके, कदापि निर्वेदे कदापि च वात्सल्ये^३ कदापि
 चाग्यत्र विलीनीकरोति ।

१ (१) ५१२४-२६, (२) ६७-११, (३) ६१२१, २३, २७, ४०

५ (४) ४१३८-४०

(ख) कलापक्ष

नेहरूपश सोरमम् वेदधीरीतिप्रधानम् । तत्र सर्वत्र ललितकम
म्यैवदशनान् । कलापक्षदृष्टया च काव्यमिदं विद्वद्भिराद् प्रीणयत् ।
कविर्गोस्वामी तद् धोजनपाञ्च कोविद । अलङ्कारेषु स र्हाव भृगु
परिगृहणद् प्राप्यते । उपमा रूपकोत्प्रेक्षादिनायम्यमूलकार्यालङ्काराणां
गुम्फनेऽस्ति स पटीयाद् ।

दिठ्यप्रभावेण परिष्कृता सा, सुधारसस्य दिवचोऽभिरामा ।

लोकाभिराम जठरे दधाना, समृद्धरत्ना वसुधेव रेजे ॥

(२।१०)

इत्यादावुपमा

विपश्चितस्तस्य विवेकपक्षति यशोमरालो विहरन नभस्तले ।

अवाप 'करु'कसियार' भूपते रसान्वित मानसमाधय सताम् ॥

(१।३५)

इत्यादौ रूपकम्

उत्यातुमिच्छुन स्वबलेन भूय, पतन्नसौ सञ्चितसाधनेन ।

भविष्य सघयपथे निपातोत्थानक्रियाम्यासमिवाचचार ॥

(२।२०)

इत्यादावुत्प्रेक्षा

सूर्यो यदा शीतलतामुपेयाच्च-शो भवेत्लक्ष्मकलङ्कहीन ।

तदोपमोपेत मरालगत्या मुख मधुस्यदि सुधालवालम् ॥

(१।३५)

इत्यादावतिशयोक्त्यनुप्राणितप्रतीप

सतामुवारा प्रकृति खलानां कृते सदाभूदुपतापहेतु

अहस्करो विश्वतमोऽपहारी भोल्लुक्चेत प्रमुद करोति ॥

(१०।७)

इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तश्च

सत्याग्रहे पुनर्यातः कारागारं जवाहर ।

विरमन्ति न बाधाभि साधवः साध्यदर्शिन ॥ (७२४)

इत्यादावर्थान्तरन्यास पदपङ्क्तिवरवर्णिनीमलङ्कुवन्ती विमान्ति ।
चित्रकाव्यस्य चमत्कारप्रदर्शनञ्चि क्विनिदधात्यमिदचिम्—

द्वलप्रचारिता प्रीति सदा लोकयिनारशिका ।

कालिमामालिका कापि पिकाकालिक काकलि ॥ (७३७)

इत्यादौ तन्निबद्धसिद्धलबन्ध सद्भिर्दृश्यते । बन्धान्तराण्यपि
चान्यत्र शोभन्ते ।†

आप्सा

क्वैर्मपि च तदीये काव्ये सर्वत्रैव समुचिता । सम्वादेपु
गतिशीलताऽतिलरा रम्पा । न वाक्यानि सन्ति शिथिलानि । दीर्घसमासा-
स्तत्र सन्त्यप्राप्तप्रवेशाः । अस्पष्टताया दुर्बोधतायाश्च असद्मावाद्
भाषा भृश मानसं विनोति । नवचितु-नवचित् तत्र एतादृश. पद-
प्रयोगोऽधिगम्यते योऽस्ति चिन्त्य । तथा हि—

[क] इयाय बन्दी-भवनेषु मानिनाम् । (१।१२)

[ख] द्विटेनवेशाय मुदा प्रतस्थी । (२।२६)

[ग] निरापराधा अपि मातृवत्सला. । (४।३१)

[घ] अदशयत् कर्मण्य निरालसम् । (१२।२७)

[ङ] " " राजते भारताऽयम् । (१०।३७)

† ७।४१ चाणबन्ध । ७।४६, ५० लङ्गव-घ । ७।५२ चाणबन्ध ।

७।५४ मुसलबन्ध । १२।७१, ७२ चकारबन्ध ।

छन्द प्रयोग

छन्द प्रयोगश्च कवेः स्थापनीयः । प्रथमे सर्गे वंशस्य सर्गात्ते
 ज मात्विनी दृश्येते । द्वितीयसर्गे धनन कादम्' (२।१) इत्यत्रापि द्रवञ्चा
 पुण्यश्वलीमप विवेकगीम' (२।३) इत्यत्रापिजाति को सौ विदेश
 प्रभुत्वापतीनाम् (२।४३) इत्यत्रन्द्रवञ्चा विद्या विवेक-विनय प्रतिभा
 प्रसङ्ग' (२।४६) इत्यत्र वसन्ततिलका च प्राप्यन्त । द्वितीयसर्गे हि
 एतैरद्य दासि समुस्लसितोऽस्ति । तृतीयसर्गेऽपि इन्द्रवञ्चोपद्रवञ्चोपजातयो
 रात्र ते । सप्तम्यान्त हृग्िणी प्रयुक्तास्ति । चतुर्थे च वाहुल्येन
 उपयुक्तानि छ दासि दृश्यते । पञ्चमे सर्गे वैतालामवृत्त वतते
 पञ्चदश स्लाक् पावत तत वचिद् द्रुतविलम्बित ततश्चेन्द्रवञ्चादि-
 ष्ट-दासि लम्बते षष्ठेसर्गे विषय नुरूप मेवच्छ दो वैतालीय कविनो-
 पनिबद्धम् । कान्तागात्र मित्यत्रा त्यश्लोके मन्दाक्रा ता प्रयुक्ता ।
 सप्तमे सर्गे आदिन ५६ तमश्लोक पर्यन्तमनुष्टुप्वृत्त ततश्च अत्यास्वय
 श्लोका वसन्ततिलकायामुदुपयिता । अष्टमेसर्गेऽत्यश्लोके छग्धरास्ति
 अत्र च तत्र उपरिप्रोक्तेभ्यश्छन्दोभ्यो न भिन्न किमपि । नवमेऽपि
 चत्वारिंशत्तमे श्लोके शादू लविक्कीडित न नवीन किमपि छन्दः ।
 दशमेऽपि एवमेव बोद्धव्य भूयो विभन्प्रताप इत्यत्र छग्धरास्ति ।
 एतद् वृत्त पुरापि प्रयुक्तम् । एकादशे च न किमप्यस्तुल्लेखनीयम् ।
 द्वादशे सर्गेऽपि उपयुक्तेभ्यश्छन्दोभ्या न किमपि भिन्न छन्दः
 गोविन्दस्य च' इत्यादावार्था विलमति ।

सूक्त्य

श्री गोस्वामिशास्त्रिमहामागप्रयुक्तानु सूक्तिषु स्वामाविकताया
 १ गोमा हृगोचरी भवति । ता सत्यथगमीरा वैदुष्यामिवन्दिताश्च ।
 २ ता जीवनस्य विविधान विषयानभिध्याप्य लिखिता सन्ति । न तत्र
 ३ वगविनोपनिष्ठा दृश्यते । अतो घनिका निधना बाला वृद्धा,
 अल्पधियोऽल्पधिय सुजना कुजना सर्वेऽपि ताम्यो हितमादातु प्रभवति ।

अर्थिनरग्यासाद्यलङ्कारानाश्रित्वापि तासा प्रयोगो विहितोऽस्ति । सूक्तिमि-
रयस्य हृदयस्य च गरिमा मातु शक्योऽस्ति । तामु काश्चन सत्य
मुन्मीलयन्ति, काश्चन सास्कृतिके चेतनत्वे प्रकाश क्षिपन्ति, काश्चन
समाञ्जिकी मान्यता स्वामिमानपरका महसा कतव्यपरायणताञ्चोद्दिश्य
स्वकीया सत्ता निदधते । वस्तुतः सन्ति ता मानवश्रेय सम्पादिका ।

१ भवन्ति भव्या ननु लोकवत्तभा । (१।१४)

२ प्रसादिता यज्ञमुखा निलम्बा भवन्ति वै कामदुधाजनानाम् २।८

३ सन्त स्वभाव परदु खकयाकदर्या । (४।७)

४ प्रयत्न साध्य क्रियते प रिश्वमादुपायमालोक्यविधानसम्मतम् ।
बलाबल बोध्य विनापि यत्कृत फलागमे तत्त्वभतेतिरिक्कियाम्
(४।१६)

५ स्वभावनञ्चा वचने विपदिचत । ४।२२)

६ प्रकृति कलुषात्मनामहो सरल पश्यति वक्रचेष्टया । (५।१०)

७ ज्वलित क्षणमात्र जीवने प्रथित व चिरधूमसञ्चयात् (६।४०)
(ज्वलित हि क्षणे श्रेयो न तु धूमयित चिरम्
इत्येतां सवदति)

८ विरमति न वाघाभि साधव साध्यदशिन (७।२४)

९ क्षमा सतामुच्चमुणाप्रवर्तिनी (९।६)

१० स्वभावनञ्चा अपि नाम मानिनो ।

भवन्ति सङ्कल्पकठोरमानसा ॥ (९।२६)

एतादृशीमिदृशान्निग्यनिर्माणसहायिकाभि सूक्तिमिरिद काव्य
मत्रितरामुपादेयता गमितम् । एतासा सञ्चयने हिताभिलाषिभि सनिबन्ध
प्रयतमानैर्भाव्यम् । एतस्मिन् काव्ये यत्र तत्र लोकोक्तयोऽपि बहु व्य
सशोभन्ते । लोकोक्तयो भाषायां प्रवाह जनयन्ति । तामि र्भाषाया जीवने
प्रौढिन् सञ्चारो जायते, सा मवति सबला गतिमती च । यत्र
काश्चन लोकोक्तयो वा लोकरुमणतय सतां मनो विनोदयितु निधीयन्ते-

१. घृतमिव ज्वलिते बहने तदा । (५।१४)
२. न तिमिङ्गिलपुच्छपातनं व्रंजति द्याकुलतां पयोनिधिः ।
३. व्रजोर्णं भोजनम् । (७।१८)
४. ध्योमपुष्पायिता । (७।२२)

भारतीयसंस्कृतिः

भारतीया संस्कृतिरीश्वरावतारवादिभ्यश्चि वतंते । क्विस्तत्र धरषते । सः तच्चर्यां विधाय भारतीयान् मूनः संस्कृतुंमिच्छति—

प्रातःकृवादेन यदा धरायामधमंवृत्तिमनुजाश्चरन्ति ।

सीदन्ति सन्तः प्रहसन्ति मन्दाः खला बलेन प्रमुतां हरन्ति(११।३३)

साधून् परिश्रातुमनन्तशक्तिविभिन्नरूपेण तदावतीर्य

प्रदर्शयन् सत्यपय जनानां करोति धर्मस्य नवप्रतिष्ठाम् । (११।३४)

श्लोकाविमो 'यदा यदा हि धर्मस्य....' इत्येतां गीतोक्ति स्मारयतः ।

भारतीयायाः संस्कृतेरन्यतमा विशिष्टतास्ति सदाचारवादिता ।

भारतीयसंस्कृतेः समुपासक कवि स्वकीये देशे समागता चरित्रहीनता-
वितरा दुनोति स दूमयानेन हृदयेनोदीरयति—

स एष देशो बहुशो यदङ्गरो चरित्रशिक्षाधिगतान्यदेशजैः ।

बताद्यलोभेन वशीकृता हि तां समुद्यता हन्तुमिहास्य सन्ततिः ॥

(१२।२२)

स भारतीयेषु सदाचार-दिदृक्षया स्वकाव्ये तमुपन्यस्यति ।

शरणागतवत्सलत्व च भारतीय संस्कृते विशिष्ट्यमतः कविः
स्वकाव्ये तस्याप्युत्प्लेख विधाय भारतीयवर्णानां तद्विधि मानस-
मावर्जयति—

संसाधनैः संयतवस्तुभोगैः स्नेहैश्च सा जीवनदीपकानाम् ।

शिक्षामुदारा परिवेषमानां ररक्ष सम्यक् शरणागतानाम् (१२।३८)

भारतीय सस्कृतिरस्ति आपन्नाऽऽपत्तिहाग्निः । सा आपन्ना-
तिप्रशमने अर्धबलादिप्रयोगमुचिततमं मन्यते । यदि भौतिकेन बलेन
कोऽपि दुःखितानां दुःखानि हरति, आपदग्रस्तान् आपद्भ्यो विमोचयति
तदा स जनो नूनं तस्य बलस्य सदुपयोगमनुतिष्ठतीत्येषास्ति भारतीय
संस्कृतेर्मान्यता । कविः स्वसंस्कृतेरिदं सौन्दर्यं स्वदेशस्य युवसु द्रष्टु-
माकाङ्क्षति अतः स स्वकाव्ये तं भाषयन् व्रवीति—

सह बद्धधरासुतेरिमे युधि शत्रुं परिपात्य गवितम् ।

ननु दानधपाशमोचनान् नवराष्ट्रोदयहेतवोऽभवन् । (१२।५०)

मातृभूमि. स्वर्गादपि गरीयसी । कविः स्वमातृभुवः दाक्तेः
संबद्धनाय अथ स्थिताः पङ्क्तीनिधाय काव्ये धूमः सादरभावाद्ब्रवीति—
“व्यस्फोटयत् सा परमाणुशस्त्रं शिवाय दान्त्यं जनताहिताय १२।६५

कवीराजनीत्या द्यलस्य समावेशं नानुमन्यते । तस्यास्ति
विचारोद्भयम् द्यलप्रचारिता नीति सदा लोकरुविनाशिका सञ्जायते ।
स ब्रूते—

द्युत्प्रस्तयितं सर्वं भरतीयंस्तिरस्कृतम् । (७।३६)

भारतीयराजनीत्या चरस्य स्वान् मुख्यमस्ति । कवि “प्रहित्य
सन्देशहरानसूचयन् समस्त देशान् समयेन मानिनी” इत्येतेन तद्दिशी-
ङ्गितं विदधाति । अत्रत्या राजनीतिं शत्रुष्वपि नास्ति विश्वास-
घानिनी । सनातनकालादागतामेता स्व राजनीतिविनिष्टता प्रदर्शयितु-
मेव कविना “पुन पुनश्चेतनया मनस्विना प्रबोधयन्ती किल पाकशासकम्”
इत्येता पदावली प्रयुज्जित ।

प्रकृति-चित्रणम्

महाकाव्ये प्रकृतिचित्रणं बलं महनीयमःमतमं सारम् । अस्मिन्
महाकाव्ये भारतीयानां हृदयेषु स्वदेशमस्ति जगृयात् सा तत्र प्रीतिं
दृष्ट्वाश्च गच्छेदित्येतेन प्रयोजनेन कविना प्रकृतिचित्रणं कृतमस्ति । न
तां (प्रकृतिम्) सः स्वतन्त्रतया विदधाति । यदुद्देश्यमादाय काव्य-

मेतद्भिरचिन्तितं तदुद्देश्यं तत्प्रवृत्तिचित्रणं सम्यक् परिपूरयति । अतस्तत्रत्यं तच्चित्रणं समुचितमेव । गिरिः, नदी, धनम्, सूर्यं, शशी, आशानो, धरणी, वसन्तशरदादिवत्तव, समीर, सर, पक्षिण, द्विरेफा, कमलानि, निक्षरंश्री इत्येतेष्वानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्ति प्रकृतिदेव्या रूपाणि । काव्येऽस्मिन् गतेषां हृदयहारिणा रूपाणां दधानं सम्यगेव पाठकं प्राप्नुमवसरमश्नुते । देशस्य, काश्मीरप्रदेशस्य, कामलायाश्च स्वरूपवर्णने कविना प्राधान्येन प्रकृते पुनीततायां वल्लभायाश्च ध्याया सोटीयेण प्रतिष्ठापना कृतास्ति । तेन तस्य प्रकृतेराराधनभावोऽनायासेन धीपयाकृतो जायते । तद्वर्चित एकोऽपि श्लोको रसज्ञाना पुर प्रकृतेर्मधुरतामुत्पादयितुं क्षमते तथाहि—

गुञ्जार शब्दं भ्रंमरावलीनां मधुस्वनं कूजितकोकिलानाम् ।

मन्दानिलं गन्धवहं धहन्ती जनानिवानन्दमुपा प्रपेदे (३।३३)

चरित्र चित्रणम्

कवेश्वरिचरित्रणमपि चार्तरम् । जवाहरलाल-मोतीलालयो कमलेन्दिरयोश्च चरित्रस्य चित्रणे कविना स्वप्रतिभायां समीचीन एव प्रयोगं कृतोऽस्ति । नेहरूश्चरित्रमिव चरित्रम-यत्र क्वापि कदाचिदेव प्राप्नुमर्हति । वर्तमानं युगे जगति अनेके महापुरुषाः सञ्जाताः परं महापुरुषे नेहरू तु किमपि अद्भुतमेव महापुरुषत्वमवतन्त । 'सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामया' इत्येता भावना सोऽप्युपयन् । एतामेव भावनाः स स्वकीये आचरणे पर्यणमयन् । एतद्भावनानुसारेणैव स कार्याणि सम्पादयाम्बभूव । ससारस्य सर्वेऽपि जना उन्नते अधिकारं निदधति सुख-समृद्धि-सन्तोषमयं जीवनं नेतुं सर्वेऽपि जना स्वतन्त्रतया स्वस्वदेहे कार्याणि कर्तुं निर्बाधं अन्म सिद्धं स्वत्वं विभ्रति-इत्येतद् विद्योदात्ता भावना यत्र परिपोषं प्राप्नुते ता देशमर्षितः स महत्मानवः समुपास्ते स्म । दासत्वं न स सहते स्म । मानवापमानं न स सोढुं शक्नोति स्म । मानवतापरुतां तस्य न क्वापि प्रियोऽभवत् । अलक्ष्णे धर्मविमुखे उत्साहयुगे प्रकर्मण्येऽभ्युपपरिषि वपयगामिनि निहृत

सदाचारे च जने म परैर अशुभुत्तत । स प्रकृत्यैव प्रशस्ता पेशलाम
 वदातामभिर्द्वि पयधोपयन् । न कस्मिन्नपि मोऽह्नेद् । स दीनेषु
 अदयत पर तद्दे ये नारीयत । बाला प्रकृत्यैव तत् प्रिया अभूवद् ।
 स स्वयमपि बाल इव, राज हस इव योगीव आसीत् । न तत्र छल-
 कपट रागेर्ष्यादिदोषाणा लबोऽपि अवाप्यत । तच्चारिभ्यस्योत्कृष्टता
 तत्पितृकथितेय गिरा स्फुटतया प्रकटीकरोति—

धरातले ते जनका यशस्विनो भवन्ति येषां तनया निरन्तरम्
 समुद्यता लोकहितप्रसाधने, घनेन धाधा मनसा च कर्मणा” (४।३८)

ए- मोतीलाल नेहरू स महान् पुरुषो येन भारतमात्मान
 गौरवान्वित मन्यते । स विद्याया प्रतिभाया विशालहृदयताया श्रिय
 समृद्धेर्वैभवविलासिना वस्तुत आशीदेको महाननवधिक शेषधि । न
 तत्कालवर्ती कोऽपि तत्सादृश्यमवाप्नु प्रामवत् । यदृशी तेन धीविद्यालक्ष्म्यै
 स्वर्गादिकाना प्रशसनीया पेशलता प्राप्ता कृता सादृश्येव तेन सत्यस्य
 तत्त्वस्य अवगमने क्षमतापि लब्धा कृताऽऽसीत् । अत एव तु स स्वदेश
 सेवाया सर्वस्वम्यापि समर्पणे न क्षणमपि अमुह्यत् । यथा कश्चित्
 पान्थ पथि स्थिता धर्मशाला द्विवीणि दिनान्यधिष्ठायापि विना राग,
 बिना मोह विना च ममता ता जहाति तथैव स अतुलमपि वैभवं
 क्षणेनैव अग्रहान् । त्यागाख्यो महानेप गुणो नितरा दुर्लभ । एष
 गुणस्त्रस्मिन् जने उचित्वा आत्मान मुकृतिनं घन्यश्च मग्यते यो
 भवति विवेकवान् । मोतीलाल नेहरोऽचरित्रे विवेकस्याधिवासो दृष्टो-
 ऽभवत् । विवेकवत्ता तदीयस्य चरित्रस्य सर्वोत्तमा विशिष्टता आसीत् ।
 समस्तमंश्वयमुखप्रसाधन घन धराधामगत स्वजीवनम् ।

स्वदेशादास्यानलशान्तिहेतवे समर्पितं चापि क्लेशधरं मया (४।४३)

एष इलोकस्तच्चरित्रोदात्तताया शोषने पर्याप्त क्षमता
 विभर्ति ।

यादृशमनवद्य श्रेष्ठं चरित्रं जवाहरखाले वीक्षितमभूत् तादृश-
मेवावदातमुत्कृष्टतम चरित्र तस्य प्रियतमायां कमलायामपि समलक्ष्यत ।
सापि बीराङ्गना आर्यपुत्रमनुजगाम । सापि प्रबलान्दोलनकारिकाऽभवत् ।
सापि यन्दिगृहकष्टमसहत् । सापि मातृभुवो बन्धनभृङ्खला भेम्,
स्वकीयं मृदुञ्च कलेवरमक्षिणोत् । देशसेवायामसहनीयानि यानि
कष्टानि तथा सोऽज्ञानि तानि तदीयं शरीर क्षयरोगप्रसूतं षक्नु । मृत्यु
क्षय्यामधिशयानापि हन्त, न सा स्वभर्तारि देशस्वातन्त्र्यसम्भरान्जित
हातुमनुमेने । देशस्वातन्त्र्यचिन्तामेवादाय सा अन्त्य इवासममुञ्चत् ।

स्वमातृकुलस्य पितृकुलस्य च सर्वेऽपि सद्गुणा सत्त्वं अपि
स्पृहणीया ग्रहयाश्च विशिष्टता इन्दिराया दृश्यन्ते । सापि स्वमातेव
पितेव च देशस्य मानवताया भगवतश्च श्रेष्ठता समुपासिकास्ति ।
साम्प्रत तदीये प्रधानमन्त्रिस्थे, तदीयदेशप्रगाढभक्त्या च देश सर्वर्थव
वर्तते । ज्ञामधिकृत्य कवि 'पुत्रीगुणैरनुषकार पितु कृतित्वम्' इत्येतत्
सत्यमेव प्राह । 'बंगलादेश इत्येतदास्यस्य नवीनस्य राष्ट्रस्योदये
इन्दिराया सन्नीतनिष्ठ विवेक शौर्य-साहस निर्भोक्त्वादिसद्गुण सशो-
भितं चरित्र प्रधानं कारण वर्तते । भारतस्य अगुणक्तेरुपरि प्राप्ते
प्रभुत्वेऽपि अस्मत्प्रधानमन्त्रीन्दिराया देशभुदर्यैक चिन्तचिन्तित
निर्मलमन्त्रकरणमेव मुह्यहेतु । राज्ञा विज्ञेयाधिकारसमापनम्,
II देशस्य विकास मार्गं समुपस्थितानामौतीना निवारणम्, III जन-
वृद्धिनिरोध IV तस्करत्वोज्जासनम्, V कठोरदण्डक्रियया समाज-
मध्ये समुद्भूताना कष्टकानामुन्मूलनम् VI व्यवसायकोषान् प्रतिष्ठाप्य
सम्भो जनतस्यै च धन प्रदाय विकासराहडदेशस्य उन्नयनम् इत्येतेषां
नि सन्ति तानि महान्त कार्याणि यानि शैव शक्ति कर्तुं शक्नोति
शक्ति 'सच्चरित्रता' इत्येतया सज्जवाख्यातास्ति । श्रीमतीन्दिरा
शान्धी सच्चरित्रताया इव पर्यायान्तरम् । तत्र तप पूतता राजते तत्र
देशसेवापरक पावनमाचरण विभाजने, तत्र ते गुणा दीव्यन्ति यै-

रापन्नातिविनाशन जायते । एवं लोकोत्तराणा गुणाना वासस्तत्रैव
भवितुमर्हति यत्र सदाचारज्योतिः प्रज्वलति । ता लक्ष्मीकृत्य कविना
यदिदममिहित तत् मर्वाङ्गीगतया सर्वम्—

श्रद्धामयी सुजनमानसराजहंसी

सा राजनीति गगने ध्रुवतारिकेव ।

आकाश दीपकशिखा भवसागरेऽस्मिन्

लोकान् निदेशयति दिग् भ्रमितान् निराशान् । (१२।६६)

दक्षा कर्मणि लोकमङ्गलविधौ सद्बधमनीतिप्रभां

शक्तिं च प्रतिभामियं विजयते विष्वक् किरन्तीन्दिरा । (१२।७०)

जीवन्मूर्च्छानम् :—

श्रीगोस्वामिभोऽस्मिन् काव्ये तदीय जीवनदर्शनमतितरा स्पष्टम् ।
स स्वदेशवासिनि जने-जने तज्जीवनं द्रष्टुमिच्छति यदस्ति
सम्माननीय विद्याकलासंस्कृतिपोषकम् । दासताक्रान्तजीवन तदीय-
मेकैकं रोम निन्दति । स्वान्मध्ये दशसत् तज्जीवनमपि वरं यन्निर्पन्ता
नानादुःखसङ्घट्टराशिं वहति । भवतु ताम दासता अनेकविधमुखसमृद्धिप्रदा
न कदापि सा अभिमता ।

“अकिञ्चनः काञ्चन पञ्जरस्यः

सिंहः पदार्यैर्बहुलालितोऽपि ।

करोति नादध्वनिर्घापितारे

वन्धस्य किं केसरिणः समत्वम् ? (१।३७)

इत्येतेन तज्जीवनप्रति इङ्गित विदधाति यत्र तदीयं मनो
रमने । नास्ति सः अकर्मण्यतायाः, नस्यामपि अवस्थाया समर्थकः ।
सतीष्वपि बहुविधानु प्रभूतासु विपत्सु, विद्यमानेष्वपि असहनीयेषु कष्टेषु,
उपस्थितेष्वपि प्रचुरेषु वैवश्येषु, अल्पसि साधनामात्रे न कदापि

मानवोऽधीरता गच्छेत् न स जीवनं हातुं समुद्यत स्यात् । न कदापि स कर्मक्षेत्रात् पलायेत । पराधीनतायामपि साधनविहीनतायामपि स य कर्मणि प्रयत्नं विधातुं प्रभवति, यामपि मन्दा मन्दतरा प्रगतिं वक्तुं-मर्हति तं प्रयत्नं ताञ्च प्रगतिं न परित्यजेत् । अस्ति किं जीवनदर्शन-मित्येतस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं तदीयम् सदाचारनिष्कर्मक्रियत्वमेव जीवनम् । कविना स्वकाव्ये यत् कथावस्तु समुपस्थापितं तस्य रहस्य-मेतदेव । यदात्मदीयो देश सर्वशक्तिसम्पन्नानां सिलाङ्गानामधीनता-यामासीत् तदा पं० जवाहरलालनेहरू प्रभृति महापुराणां सविधे केवलं स्वकीय सत्त्वमासीत् नैकमप्युपकरणं ते निहितवन्त पर धैर्यं विवेकं, कार्यविधिज्ञता, सहिष्णुता, प्रकृष्टतममर्मवपञ्चाक्लम्यैव ते कर्तव्यक्षेत्रेऽवातरन् प्राप्तवन्ततोश्चान्तोगत्वा सफलताश्रियमूष्यमेवास्मानि सर्वैरपि जर्न स्वजीवनोत्थापने प्रयतितव्यम् । कविसन्देशोऽयमेव । मन्ये, राष्ट्रम्यावसाद दैन्यमात्महीनत्वं परिमाष्टुं कविरिज नैज महाकाव्यमररचत् । तदीयेर्जस्मिन् काव्ये मारतीयसंस्कृतेभ्यः दर्शनं भवति । अतोऽस्ति तदीय काव्यमेतद्द्राष्ट्रियेषु महाकाव्येषु श्रेष्ठं महाकाव्यम् ।

कवेर्वाणी तदीयस्य हृदयस्य प्रतिविम्बभूता भवति' इत्येतत्कथनं मत्यमेव । अत्र कविहृदयस्य दर्शनं सम्यगेवाधिगच्छति काव्यस्यैतस्यानु-शीलयिता । मानवभूमिमधिष्ठाय तेनास्मदीया वासना सुन्दरतया सूक्ष्मतया च चित्रिता । 'तदप्ययनानेहसि पाठकस्तन्मयो भवति । काव्यस्य परमप्रयोजनभूता सद्य परनिवृत्तिमनुभवितुमारभते । कविमेत स्वतन्त्रतैव कृत्स्नतया प्रीणयति । १५:८।१९४७ इत्येतस्या त्रयो स्वतन्त्रतायां प्राप्तायां सत्या तदीयमनः प्रसन्नता अध स्थितयोऽतीकयो प्रतिविम्बितास्ति—

यहन् सुगन्धि नवगन्धवाहस्तरङ्गितान्तः करणो जनानाम् ।

मन्द विसर्पन्नकरोदमन्दमानम्वमुल्लासतरसप्लुतानाम् । (६।३६)

प्रसन्नतोया यमुना प्रफुल्लारविन्दनेत्रा विहगस्वरेण ।

स्वाधीनताऽऽमादमुदीरयन्ती तरङ्गभङ्गं रिख नृत्यति स्म (८।४०)

तोयस्य निर्मलता प्रसन्नत्वे, अरविन्द नयनत्वे, विहगरज
स्वरत्वे, तरङ्गभङ्ग नृत्यत्वे उपेक्षमाणः कवियंमुनामा स्वाधीनताऽऽ-
मोदस्वमुपगार्शारमान मर्वादेव जनान् लोकोत्तरानन्दाम्बुधो
निमग्नमति ।

विद्युत्तुवितानप्रचुरप्रकाशप्रभाधितध्वान्तमयो निशाऽभूत् (८।४१)

इत्येतस्मिन् श्लोक 'निद्रावसानव्यवधानहेतु' रित्येतत्पद निघाय
विद्युद्विनानाना प्रचुरेण द्वाद्येन सर्वासांमपि ककुभा परिपूर्वमाणत्वात्
शौशिका निशामपि दामरमेवामपत्, इत्येत भाव व्यग्यभूतेन स्रान्ति-
मतात्कृद्वारेण मनोज्ञतम विदधत् क न सचेतस तस्मिन् आन दे
निमग्नीकुपते यमानन्द स तदवसरे उपभुनक्ति स्म । स्वतन्त्रजीवन
समप्रमुखसमृद्धिपदैश्वर्यादिसमुल्लसितमपि जीवनमतिरोते— इत्येता
स्वकीया मान्यता म विविधै प्रकारै प्रकटीकुञ्जन् प्राप्यते । 'आकाशो
मेघजाले धरणिर्मिनर्वै ' (८।४२) इत्यत्र स्वतन्त्रता - जनित-
मानन्दम् आकाश आत्मान मेघजालावृत्त कृत्वा धरणी अमिनवाङ्कु-
रवती भूत्वा, पवनो गन्धपरिपूर्णजलवणान्द्रंतामभिव्याप्य स्वस्वा
मोद स्वातन्त्र्यजनितमभिव्यक्तीचक्रुरित्येतद् अङ्ग्यामिदधत्
कविबरोज्यं स्वामिमतजीवनदर्शनमेवामिव्यनक्ति ।

सूचना—

अस्मिन् वर्तमाने ऽ नेहसि यानि राष्ट्रियवाच्यनक्षत्राणि
भारतीय साहित्याकाश विद्योतयन्ति तेषु आचार्य श्री ब्रह्मानन्द
शुक्ल कविरत्न - इतम्, १ १९६९ ईसवीये वर्षे प्रकाशितम्
ब्रह्मादशसर्गात्मकं 'नेहरूचरित' महाकाव्यम् अथ च

*प्राप्तिस्थानम्—द्वारदासदनम्, २६४, उत्तरी गांधी बालोनी,
मुद्रणकरनगरम् ।

इदं श्रीमद्गोस्वामि बलमद्रप्रसादशास्त्रिप्रणीत नेहृरुचयः सौरभ नाम
महाकाव्य सस्कृतवाङ्मयविदिति कामप्यनिर्वचनीयामेव विषयभारतम्
परिलक्ष्येते । आभ्या भरतवयुमत्येकतरेऽतीतकालगामि कमनाय काव्य-
प्रकर्षं परिमलमेतन्नश्च साधुनिश्चयमवामिमत् - काव्य सौन्दर्यं सौरभ
सर्वतो भृश दिक्किलन्ती मलक्ष्यते ।

सकलग्रन्थसमक्षसमुच्चलल्लसविलासोन्लासोन्लाहितयोरेतयो-
रुमयोरपि कमनीययोर्महाकाव्ययोर्मध्ये 'नेहृरुचरितस्य' महाकाव्यस्य
इदं हि श्रीगोस्वामिशास्त्रिणो 'नेहृरुचयःसौरभम्' महाकाव्यम् अनुजम् ।
अनुजभूत काव्यमेतन्नेहृरुचयः सौरभम् आचार्यं श्री ब्रह्मानन्दशुक्ल-
विरचित नेहृरुचरित ज्येष्ठबन्धुमनुजजद्वीक्ष्य को हि ईदृग् रसज्ञा यो
न मादनेऽतितराम् ? तद् तदीयान् प्रसादादिगुणान् तद् तदीयान्
भारतीयान् आदर्शान्, तत् तदीयाश्च निखिला सास्कृतिकविशिष्टता,
सर्वाङ्गीणतया अनुभवादादरणीय बन्धुभाव विभक्ति । नेहृरुचरितं भारत-
यशोवैजयन्तीमुद्गृह्णोति रम यां, तामेवेद नेहृरुचयः सौरभमतितरामुद्-
गृह्णति ।

सुरभारतीयरिचरणपुनीतान्त करणानां सदाचरणशरणानां
भारतीयस्कृतिममेवनतलभानां भवतां मणिमतामतिरोहित एव
शोऽर्षो यत् साम्प्रतमैकैरस्य भारतीयस्य स्वाम्ते स्वदेश-प्रेम्णा
मुत्पापन, मवद्वेन च सर्वेषामपि कवीना कविदानाञ्च मुख्यं कर्तव्यं
रीकति । नेहृरुचरित नेहृरुचयःसौरभञ्च - इत्येते द्वेऽपि महाकाव्ये
ऽस्तनया एकात्मतदश्च महदिदं पावन कार्यमुत्तिष्ठत । एतावदेवं न
पातुमाभेदते महाकाव्यरवरूपं नूननञ्च विषयभास्यं गन्तव्य-
१ - सश्रवणाय भारतीययूना पुरं प्रकाशं दिवन्ती संशोभेते ।
मानधर्मपरिपालनपरत्वाद् वस्तुतो ह्येते कामपि दिव्यामेव तुना-
चरोहत ।

उपसंहारः

अस्ति 'नेहृक्ष्यश सौरभम्' आदितोऽन्त यावत् उदात्तावदातमात्रा-
लङ्कारध्वनिबन्धुरम् एतेन गोस्वामि महाभागस्य कवित्वप्रति-
भावत्वमायासमन्तरेण ज्ञाततामुपैति । तदीया लेखनी यथा सरलया
वाचया किमपि वर्णयितुमर्हति तथैव सा परमप्रौढयापि पिरया विदग्धता
भजति ।

'भूयान्नव्यरसप्रसूतिरनिश वान्ताकृतिः श्रेयसे' (१२।७५)

इत्येता या शुभाकाङ्क्षा कविरन्मीलयति तामेव वयमपि मुदा
प्रकाशयन्तः शम्भुचरणयो स्ववनिमर्षयन्तो विरभाम ।

✽ शुभं भूयात् ✽

दिनाङ्कः १-६-१९७५

—रमेशचन्द्र शुक्लः*

ए-१/२३१, जनकपुरी,

नयी दिल्ली-१८

* एम० ए०, पी-एच० डी०, साहित्याचार्य, साक्ष्ययोगाचार्य, अलीगढस्थ
श्रीवाण्येय कालेजस्य भू० पू० संस्कृतविभागाचार्य, सम्प्रति मुरादाबाद-
मण्डलान्तर्गत राजा का सहमपुर-स्थानस्थ सावंजनिक संस्कृत-
महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्य, 'प्रबन्धरत्नाकर', 'नाट्यसंस्कृतिमुधा',
'गान्धिगौरवम्', 'श्रीतालबहादुरशास्त्रिचरितम्', 'बंगलादेशः', 'भारत-
चरितामृतम्', 'श्रीगीतमहावीरम्', 'विभावनम्', 'चारचरितचर्चा', प्रभृतीना
प्रधाना प्रणेता ।

दो शब्द

कविवर श्री गोस्वामी बलमद्रप्रसाद जी शास्त्री के महाकाव्य 'नेहरूयश सौरभम्' को सहृदय-समाज के समक्ष प्रस्तुत होते हुए देखकर अत्यन्त दुःख हो रहा है। सुरभारती व अनन्य उपासक एष उद्भट विद्वान् आचार्य श्री रमेशचन्द्र जी शुक्ल के द्वारा अपनी विस्तृत सङ्कृत-भूमिका में इसकी शास्त्रीय समीक्षा करने के उपरान्त इस विषय में कुछ और कहने की यद्यपि आवश्यकता नहीं है तथापि 'तद्गुणं वर्णमागत्य चापलाय प्रचोटित' के अनुसार इस महाकाव्य के सम्बन्ध में कुछ लिखने की प्रवृत्ति कदाचित् असंगत प्रतीत नहीं होगी।

स्वातन्त्र्योत्तर प्रणीत सङ्कृत के राष्ट्रीय महाकाव्यों की परम्परा में नेहरूयश सौरभम् अपनी सन्तुलित सघटना विस्तृत जीवन-दृष्टि एव समर्थ अमिथ्यक्ति के कारण एक विशिष्ट स्थान रखता है। यह उस महामानव का चरित्र है जो उस समय तक विकसित होता गया जब तक कि वह अपने समय की गरिमा का प्रतिनिधि नहीं बन गया। यह उस उदार और दयालु मानव की कहानी है जिसने 'तीसरे विश्व' के अस्तित्वान को अपने भीतर समाहित किया साथ ही उस मानवता को भी जो मत्ताग्रही से ऊपर है और जो समकालीन सदर्शों से लिये उग्रमुक्त है। उनकी उपलब्धि उसकी प्रकृति और परिवेश की दृष्टि से, प्रधानमन्त्री की उपलब्धि से नहीं अधिक महान् है।¹ वास्तव में यह महाकाव्य स्वातन्त्र्य संग्राम का एक काव्यमय आकलन है। यह न तो राजनीतिक प्रेरणा से और न दलीय भावना से उद्भूत है, न यह कोरा इतिहास ही है अपितु यह राष्ट्रीय चेतना का ऐसा भव्य

१—श्रीमती इन्दिरा गांधी—जवाहरलाल नेहरू—वाङ्मय', भूमिका सत्ता साहित्य-मण्डल, दिल्ली।

स्फुरण है जो तीनों कालों में गौरव को धारण करता है । जैसा कि कवि ने स्वयं कहा है—

“न राजनीत्या न दत्तप्रसङ्गतो
विशुद्धचारिष्यगुणप्रभाविता ।

मतिमंदोपा नवराष्ट्रचेनना-
प्रसारिवशस्य कथामुदाहरत् ॥

न चेतिवृत्त किल राष्ट्रभावना
प्रदर्शनी काव्य कलेधराधिता ।

कथेपमादशंचरित्रपद्धते -

विभति कालत्रितयेऽपि गौरवम् ॥”^२

रचनाकार को कवि कर्म की मूर्ध्मता और गुरुता का पूर्ण परि-
ज्ञान है । ‘श्रेष्ठ कवि अपनी विवेक बुद्धि से दोषों को दूर करके गुणों
का आश्रय लेने वाले कलामय रसामिषिक्त श्रेष्ठ कथानक की रचना
करने लोक निर्माण की दिशा में प्रवृत्त होता है ।’^३ ‘अलंकृत पदों
वाली, रसमयी, हृदय को आनन्द देने वाली, सद्भावों से परिपूर्ण तथा
सहृदयों के अनुराग से सिञ्चित गुणमयी सुन्दर रचना का ता की
आश्रुति के समान सुगोमित होती है ।’^४ ‘रसमयी’ कलहसनादिनी
तरंगवती, पवित्र मानस (हृदय, मानसरोवर) से उत्पन्न सरस्वती
(नदी, काव्यरचना) मरुस्थल (मरुभूमि, हृदयहीन) को प्राप्त कर
नीरस हो जाती है’^५

कविकर्म के इस मूर्ध्म एवं गुरुतर परिज्ञान के कारण यह रचना
बड़ी सशक्त और स्फीत बन पडी है । समुचित शब्द प्रयोग, विम्बविधान,

२—मेहरहयश सौरभम्—‘काव्यकथामुल्लम्’, श्लोक १४, १५

३—वही ‘काव्यकथामुल्लम्’ श्लोक १७

४—वही श्लोक १८

५—वही, श्लोक २०

अलंकार योजना, रसान्निध्यञ्जना एवं उद्देश्य की महत्ता आदि गुण इसमें पूर्णरूप से प्रतिष्ठित हो गये हैं। 'स्थालीपुताकव्याय' से यहाँ विद्वङ्गम दृष्टिमान करना उचित होगा।

कवि की सबसे बड़ी विशेषता है—उसकी 'वैदग्धी-भङ्गीभणिति' (विदग्धतापूर्ण कथन)। यही वह गुण है जो सामान्य एवं विशिष्ट कवियों के तारतम्य को स्पष्ट करना है। यही 'अलोकसामान्य तत्त्व' की अनुभूति का प्रधान साधन है। किसी सौभाग्यशाली को ही सरस्वती का यह दुर्लभ प्रसाद प्राप्त होता है—

“कस्यचिदेव कदाचिद्दयसा विषय सरस्वती विदुषः ।
घटयति यमपि तमग्यो यजति जनो येन वैदग्धीम् ॥”^७

इस महाकव्य के रचयिता ऐस ही सौभाग्यशाली कवि हैं।

पं० मोतीलाल नेहरू की धनादयता एवं यशस्विता का वर्णन करते हुए कवि कहता है—‘उन यशोधन के परिश्रम से उपाजित क्रिये हुए इच्छाम्य धन और यश में मे धन ही केवल हाथ में रह गया और दूसरा (यश) ठेकी से दिगन्त में बसा गया।’

“भयहनतोऽप्यजितमिष्टसाध्यं,
धन यशश्चापि यशोधनस्य ।
हृते यत्तं तस्य तु पूषमेव,
प्रघातमग्यत् तरसा दिगन्तम् ॥”^८

इसी प्रकार भारतीय गैरिकों के जीर्णोद्धार में—‘जहाँ पर गरियों का जब जमाव-विस्तार की नीजलता तक पहुँच जाता है, वहाँ पर भी देवताओं का शक्ति-प्रवाह उत्पन्न हो जाता है’ कहकर कवि

७—दशरूपक १/१

८—नेहरू १/२०

अपने वरु कथन-सामर्थ्य को सूचित करता है—

“हिमाङ्कशैत्यप्रतिपन्नजाड्य--

प्रभावित यत्र जलं नदीनाम् ।

तत्रापि देश-प्रतिरक्षकाणा--

मुष्णत्वमाप्नोद रुधिरप्रधाह् ॥' ७

राष्ट्रीयता, देशभक्ति एवं नेतृत्व के सम्बन्ध में ब्रवि के विचार एकदम स्पष्ट एवं प्रौढ हैं । 'पुरुष परिधम से दुर्गम स्थान में भी ईप्सित वस्तु को प्राप्त करने में समर्थ होता है अतः प्रयत्न प्रतिबद्ध बुद्धि से हम लोगो को भी अपने मानस को देश के लिए समर्पित कर देना चाहिए ।' ७ 'जिसके अन्न-कण से पोषित, जल से निञ्चित, धूलकण से रञ्जित शरीर को मनुष्य धारण करता है, यदि उस पृथ्वी के लिए वह कृतज्ञ नहीं है तो इस कृतघ्नता को धिक्कार है ।' १० 'अपने जीवन को देश के लिए समर्पित करता हुआ पुत्र पिता के श्रेष्ठ कुल शरीर, उज्ज्वल यश धन, धरा, धाम और बुद्धि-कौशल को सफल कर देता है ।' ११ नेतृत्व वही है

८—वही १०/१६

९—वही ४/३६

१०—तथाहि यत्राप्रकमेन पोषितं,

जन्मभिषिक्त रजसाभिरञ्जितम् ।

दधाति देहं मनुजो न तद्दधरा-

कृते कृतज्ञो धिगिम कृतघ्नता ॥(४/२७)

११—कुल वरेण्य, वपुरज्ज्वल यश,

धन धरा धाम, धियोऽपि कौशलम् ।

पितुः समस्त सपत्नीकरोति वै,

मुक्तः स्वदेशापित-जीवन प्रमः ॥ (४/११)

जो त्याग एव तप से अर्चित हो विपद्ग्रस्तों के प्रति जिसमें बरुणा का उदय हो और जो निरन्तर न्याय-पथ को प्रकाशित करे' ११३

देशभक्ति वा ऐसा उत्कथ, राष्ट्रीयता का ऐसा स्फुरण एव ओम्बित्तिना का ऐसा उद्द्योय हम काव्य में सर्वत्र ही भोज-प्रोत है ।

कवि भावना के साथ-साथ विवेक एव नीति का भी पक्षपाती है । समय पर किये गये काय ऋतु में वृक्ष के समान सुन्दर फल देने वाले होते हैं । समय व्यतीत हो जाने पर सज्जनो की क्रियायें, परिणाम में निष्फल होने के कारण श्रम मान्य होती हैं ।—

“विहिता समयेन वै क्रिया
सुफलन्तीह महीरुहा ऋतौ ।

समयापगमे कृतिः सता

श्रम एव प्रतिकारनिष्फला ॥”^{११३}

यद्यपि कवि ने अपने को पाण्डित्य प्रदान से बचाया है तथापि कही-कहीं वह वैदुषी मुखर हो ही गई है । उदाहरणार्थ—

‘अभूदसौ तत्पुरुषो यदीहया

जनस्तु निद्वन्द्वमपि द्विगुभं वन् ।

अथाव्ययीभावितकर्म धारयन्

ययो बहुवीहियुत कृतार्थताम् ॥”^{११४}

वे उदाहरणाल ऐसे पुरुष थे जिनकी इच्छा से लोग झगड़ों से

१२—तदेव नेतृत्वमुदारदर्शिनो,

मवेद् यदा त्यागतपोभिरन्वितम् ।

जने विपन्नो कल्पनागुणोदर्यं,

प्रकाशयेन्न्यायपथ निरन्तरम् ॥ (२/४७)

१३—वही. ६/२२

१४—वही ६/३७

अनग रहते हुए, बँसों के जोड़े को पालते हुए, अपव्यय-रहित कर्म करते हुए, बहुत धान आदि अन्न खाते होकर कृतार्थ हो जाते थे ।

इस श्लोक में तत्पुरुष, द्वन्द्व द्विगु, अध्ययीभाव, कर्मधारय और बहुव्रीहि समासों का प्रयोग कैंसी कुशलता से किया गया है ।

यथास्थान दार्शनिक शब्दावली भी अनायाम उमडती चली आती है । जैसे—

“प्रकृति-प्रथयोपेता जीवनप्रक्रिया बुधान् ।

विद्युद्धान् सम्पदापन्नान् प्रमोदयति षवचित् ।”¹⁵

अथवा—

“करुणावरणालयोऽप्यसौ जगदीशो दयनीयदर्शने ।

न बभूव यथालुब्धवस्थितिसहारकरो जवाहरे ॥¹⁶

अपत्नसम्पादित अलङ्कारो से इस महाकाव्य का सी-दयं द्विगुणित हो रहा है । रम्य उपमान विधान, उत्कृष्ट रूपक-कल्पना, मनोहारी चित्रात्मकता एव उर्वर उत्प्रेक्षाओं से यह महाकाव्य मरा हुआ पडा है । एक दो उदाहरण पर्याप्त होंगे ।

जवाहरलाल नेहरू के दिवङ्गत हो जाने पर गोक-बिह्वला इन्दिरा उनसे ऐसे चिपट गई जैसे अमावस्या के अन्त में, सम्पूर्ण ग्रहण होने पर, मलिन उदय-श्री वाली प्रभा चारों ओर सूर्य से लिपट जाती है—

“विलप्यमाना प्रियदर्शिनी सा

पितुः शरीर विकलाऽऽलिलिङ्ग ।

अमान्त-पूरुषग्रहणे प्रमेध,

सूर्यं सम-तान्मलिनोदयश्रीः ॥”¹⁷

इस श्लोक में कैंसी अभिनव उपमान-योजना की गई है ।

१५—वही ७/५

१६—वही ६/३३

१७—वही ११/२५

“महायुद्ध घन-स्पन्दि-स्वाति-विन्दु-समाहिता ।

क्रिप्स प्रस्तावना-शुक्तिर्नाफलत् । नेह भौतिकम् ॥”¹⁸

महायुद्ध-रूपी मेघ से गिरी हुई स्वाति विन्दु से युक्त क्रिप्स की प्रस्तावना-रूपी सीपी ने स्पेह रूपी मोती उत्पन्न नहीं किया ।’ इस अनुष्टुप् में कैसा प्रसन्न रूपक उपनिबद्ध किया गया है ।

उत्प्रेक्षा का सुन्दर उदाहरण भारतीय दूरवीरो के रक्त से रञ्जित हिमालय के वर्णन-प्रसङ्ग में देखने को मिलता है—

“इतस्ततो विक्षतसैनिकानां,
प्रगाढरक्ताहणितो हिमाद्रि ।

मन्ये विसज्जः पतितो घराया

शराहनो मानसराजहंसः ।”¹⁹

‘इधर-उधर गिरे हुए सैनिकों के गाढ़े रक्त से लाल हिमालय ऐसा लग रहा था मानो बान से आहत मान-सरोवर का राजहंस पृथ्वी पर मूर्च्छित पड़ा हो ।’

महाकाव्य के ‘समर्पण’ का—

‘सूत्राणामेव विशत्या चानुशासनपर्वणा ।

निममौ भारतं भक्ष्यमतिदयासेन्दिरा जयेत् ॥”²⁰

यह श्लोक ‘व्यतिरेक’ अलङ्कार का उत्कृष्ट उदाहरण है, जिसमें श्रीमती इन्दिरा गान्धी को महाभारत निर्माता व्यास से भी बढकर बताया गया है । व्यास जी ने प्रभूत इनको तथा ‘अनुशासनपर्व’ जैसे १८ पर्वों की रचना करके भारत (महाभारत) को भक्ष्य बन या है, श्रीमती गान्धी ने केवल २० सूत्रों (२० सूत्री कार्यक्रम) और एक मात्र ‘अनुशासन-पर्व’ (आपातस्थिति) की रचना करके भारतवर्ष को भक्ष्य बनाया है । अनिव्याप्त की सपोत्रता एव व्यञ्जना कैसी मारगमित है ।

१८—वही ७/३५

१९—वही १०/१८

२०—वही, ‘समर्पण’, श्लोक २

सरर श्लेष के प्रयोग में कवि सिद्धहस्त है । नेहरू जी का वर्णन करते हुए यह कहता है—'जन स्थान के लोगो में वन में व्याप्त खर (कठोर, राक्षस) एवं उग्र शासन वाले दूषण (दोष, राक्षस) का विनाश करने हुए वे महानुभाव (नेहरू) स्वयंमृग की तृष्णा (सोने के सातच, सर्व-तृप्त) से वञ्चित और अनङ्ग (अङ्ग' नारक आधुरग से रहित, इस नाम के वानर के बिना) होते हुए राम का भी अतिक्रमण कर गये—

खर जनस्थानगतं विनाशयन्,

महोदयो दूषणमुपशासनम् ।

अवञ्चितो हेमकुरङ्गतृष्णयाऽ,

प्यनङ्गदोऽगादतिरामतामसौ ॥”^{३१}

'विरोध' का सुन्दर उदाहरण यहाँ भी है—

“जराप्रभावेण यथा-यथास्य

क्षीणोपजाता कृतिनो दुःशः श्रियः ।

तथा-तथा जीवन्दशनेःसौ

महानुभावोऽजनि दूरदर्शी ॥”^{३२}

जीवन में सफलता पाने वाले उनसे नेत्रों की कान्ति, वृद्धता के कारण, जैसे जैसे क्षीण होती गई, वैसे वैसे जीवन-दशान में वे महानुभाव दूरदर्शी होते चले गये ।

महाकाव्य के अन्त में प्रदर्शित ६ विन्न दत्तों में गोहन्तारी की विचित्राभिनयवद्गता स्पष्ट परिमलित होनी है । यह सौभाग्य का विषय है कि उन्होंने अपने इस सामर्थ्य की शमन मात्र ही दी है, इसके चक्र में न पड़कर बलिता की महत्ता, सरलता और सरलता को अक्षुण्ण रहने दिया है ।

वर्णन विषय का चित्र-सा खींच देने में कवि नितान्त चतुर है ।
रम्य मोतीलाल नेहरू के इस वर्णन में अश्वत्, 'बूढ़े शेर' का पूरा-पूरा
रूप दिखाई देता है--

“विद्यशः शयितो हजादितः

शयने देशहिते समपितः ।

मदमत्तमतङ्गजान् यभौ

विदलन् श्रान्ता द्वयोःप्रकेसरो ॥”²³

परिस्थिति के अनुरूप प्रकृति का चित्र खींच देने में कवि पटु
है । नेहरू जी के निघन के उपरान्त प्रकृति का संवेदनशील वर्णन बढ़ा
हो हृदयग्राही है--

“वातो विलुण्ठन् घरणीमघःयो

धाति स्म मध्ये परिवेषमानः ।

निष्कासितो देहगुहादकस्मात्,

कृतापराधी जननायकेन ॥”²⁴

उद्वेलयन्ती यमुना स्ववन्धो

क्रूरक्रियां घीक्ष्य विनाशयुक्ते ।

घसाधरोद्दीवनुत्प्यमाना,

सरद्गुशीय परियोडयन्ती ॥”²⁵

सन्ध्या वृशाङ्गो मलिनाम्बरेण

निगूढगात्रा परितप्यमाना ।

विमुच्य ताराथ-जलं पपात,

शोकेन साधो. परिभूद्धितेव” ॥”²⁶

तशय में यह महाकाव्य वेदभों रीति एव प्रसादगुण की अमिताम
सीतास्वती है, युगबोध और सामाजिक चेतना का समन्वय है और
धीररम का उल्लेख है ।

कवि की माया पर हिन्दी वाक्य-रचना एवं वतनी का प्रभाव अनेकश विधाई देता है। सम्कृत-भूमिका में सकेतिक कतिपय शब्दों के साथ 'आधीनता'²⁷ 'राष्ट्रीयता'²⁸ जैसे प्रयोग सम्कृत व्याकरण की दृष्टि से चिन्त्य है। कहीं-कहीं एकाङ्गी उपमाएँ भी विचारणीय हैं।²⁹ कभी-कभी 'ननु' का पादपूर्ति के लिए प्रयोग भी अनपेक्षित प्रतीत होता है। किन्तु 'गुणसन्निपात' में ऐसी बातों का अस्तित्व विसीन होजाता है।

विद्या-व्यासङ्ग के वातावरण से दूर, कवि कर्म के लिए अनुप-युक्त प्रशासनिक कार्यों में फँसे हुए श्री गोस्वामी जी ऐसी सुन्दर काव्य-रचना में सीन हैं, यह निस्सन्देह विम्वय, गौरव एव प्रशंसा का विषय है। ऐसी अहैतुक सारस्वत साधना के लिए वे निश्चितरूप से बधाई के पात्र हैं। साथ ही संस्कृत के अध्यापन में सलग्न उन लोगों के लिए अनुकरणीय हैं जो केवल पाठ्यक्रम में निर्धारित ग्रन्थों तक ही अपने को सीमित मान लेते हैं। ऐसे जन्मजात वश्यवाक् एव रससिद्ध कवि से संस्कृत-जगत् को बहुत आशा है। ईश्वर से प्रार्थना है कि वे उनके सारस्वत-स्रोत को सदैव अव्याहृतगति प्रदान करें। साथ ही प्रतिमा-परिष्कृत सहृदयों से, कवि के शब्दों में ही, अनुरोध है कि वे इस महा-काव्य का, संस्कृत-साहित्य की समृद्धि के लिए, समुचित सभाजन करें—

“सतोःवधार्थयोजना मनीषया

कवेरिद चारुकथाकलान्वितम् ।

श्रमं रसज्ञाः सुरवाक्यमद्भये

सभाजयन्तु प्रतिभापरिष्कृता. ॥”³⁰

—कृष्णावकाश लक्ष्मण

साहित्याचार्य, एम०ए०, पी एच०डी०

संस्कृत विभाग

वरेली कालेज, वरेली

स्वाधीनता-दिवस
१५ अगस्त, १९७५ }

२७-वही ७/५१

२८-वही, ८/१२, १४

२९-वही ३/२०, ४/१२, ५/२५

३०-वही काव्यकथामुखम्, पृष्ठक २१

काव्यकथामुखम्.

६

स्वराज्य संघर्षपथे प्रतिष्ठितं-

मंहोदयं राष्ट्रकृते समर्पितः ।

जनैरुदारैर् नैहृत्कुलोद्भवं-

रकारि दिदृक्षं स्वयंशोभिर्दृज्ज्वलम् ॥

२

घरित्रमेघां भुवनाभिदोभनं

गृहे गृहे कर्णपरम्परागतम् ।

स्वयात्पकालाद् गुरुभिः प्रशिक्षितं

प्रभाषयामास मदीयमानसम् ॥

३

कटोरसघर्षमुदारदर्शना-

मसोक्तसामाभ्यघरित्रमुन्नतम् ।

षधाप्रुत वरुणपितुं रामुत्सुकः

सदाभव ग्रामजनेषु दंशये ॥

४

क्रमेण घाते समये दानैः-दानैः,

साहानुभूतिः सहजाप्यजायत ।

जवाहरो येन ममाद्यचेतनं

महोदयो मानसमध्यमास्थित ॥

अत. परं स्वप्नगतो यदाकदाऽ-

भिलक्ष्यमाणः कुलवृद्धसन्निभः

उपादिशञ्जीवतसत्क्रियामसौ,

प्रदर्शयन् स्नेहमुदारमानसः ॥

६

जनाः पृथिव्यां बहुशो बहुश्रुता

भवन्ति लोकस्य मनोऽभिनदिता ।

तथापि सुप्तिः कुरते निच-घन-

मदृष्टपूर्वेण सहाप्यलौकिकम् ॥

७

प्रसुप्तिसंदर्शनजा कृपामपि

वितुर्विहीनस्य ममोपरि स्थिताम् ।

कृतज्ञबुद्ध्याऽहमलब्धसंगति-

यथा दधेऽन्तः कृपणस्य सम्पदाम् ॥

८

कृतान्तदग्धे दिवसे दिवंगते

जयाहरे शोकपरीतमानसः ।

दरोद साश्रुस्वरमाहतान्तरो,

हृत यथास्मीयजन स्मरन्नहम् ॥

९

प्रयागमागत्य च भस्मसञ्चया-

श्लेषपूर्णं कलशं मनस्विनः ।

क्षणम्य परग्या सह पूतसंगमे,

महानुभावाय ददौ जलाञ्जलिम् ॥

न चेतिवृत्त शिसराष्ट्रभाषना-
प्रवर्दिनी काव्यकलेवराश्रिता ।

रूपेयमावशं चरित्रपटते-

विभक्ति कालप्रितयेऽपि गौरवम् ॥

कयेऽश्वर मानसमन्धनोद्धृत

रसार्द्रमेतन्नवनोतभोदकम् ।

यथा भवेत्सोकमनोहर तथा

तनोतु चित्ते नवराष्ट्रचेतनाम् ॥

निरस्य दोषांश्चरितगुणाश्रितै-

विवेकबुद्ध्या सुकवि कलान्विताम् ।

रसाभिपिक्ता विरचय्य सत्कथां

। सुलोकनिर्माणकृते प्रतिष्ठते ॥

अलङ्कृतन्यस्तपदा रसान्विता

चिनोदयन्ती हृदय सदाशया ।

बुधं रसज्ञैरनुरागसिञ्चिता

विभाति काताकृतिरल्लसद्गुणा ॥

विधाय गीर्वाणगिरा गरीयसीं

कथामतो लोकहिते सरस्वती ।

स्तमश्चिता मानसवासिनी मया

निगूढसाहित्य - पद्यप्रवर्दिनी ॥

रस वहन्ती कलहंसनादिनी

तरङ्गिता पावनमानसोदया ।

मदस्यल प्राप्य विलुप्तसौभगा

प्रयाति वै नीरसतां सरस्वती ॥

२१

प्रतोऽवधार्यायंजना मनीषया

कवेरिद चारु कयाकलान्वितम् ।

धम रसज्ञा सुरवाक्-समृद्धये

सभाजयन्तु प्रतिभापरिष्कृता ॥

२२

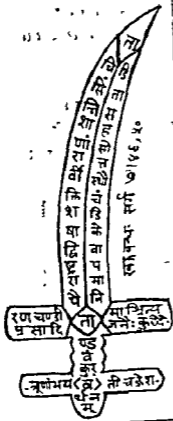
प्रबोधनाय स्खलते पदे क्वचित्,

सहादरेणायंजनो निवेद्यते ।

अरुन्तुदा ज्ञानलवेन दुर्मन्दाः

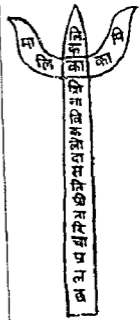
स्रता हसन्त्येव विलोभय सत्कृतिम् ॥

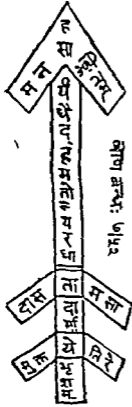

लावण्यः सर्ग ७/५६, ५०

त्रिशूल बन्धः

सर्ग ७/३७

मुशालवन्धः ७।५२

नेहरू-यशः-सौरभम्

प्रथमः सर्गः

१

शुभं करिष्युविषमे दिपोइसा,
गरं करामं बुनुकेन योज्यमत् ।
समत्सृति विद्वत्सृती निवेशयन्,
स मत्सृति सोरहिते निपोऽपेत् ॥

२

इषानि यस्याःचरणारविन्दयो—
रजोभिराचदन्नमतिः श्विः बसाम् ।
रसान्विता सा शरदिन्दु-सञ्चिदा—
परिपृता पात्रु दुपान् गरस्यतो ॥

७

यशस्विनी या सुतवत्सला जनान् ,
 करोति स्व स्नेहरसेन पोषितान् ।
 यदङ्ग - सम्भूत-पयः-परिप्लुता,
 वहन्ति नद्यो नव-जीवन - प्रदाः ॥

८

हिमालयाद्भि - प्रमुख - प्रतिष्ठितैः,
 पवित्र - तीर्थे ननु दिव्यलोचनैः ।
 यदङ्गमागत्य जनः पयच्युतः,
 करोति सद्धर्म - विवेकदर्शनम् ॥

९

हिमालयो भाति विशालभालवत्,
 वनानि पुष्पोपचितानि कुन्तलाः ।
 तुषारकान्तद्युति रत्नभास्वरं,
 विभाति काश्मीर-किरीटमुज्ज्वलम् ॥

१०

करे त्रिशूलं ननु शत्रु - मूदन,
 दधाति याज्येन समृद्धिभाजनम् ।
 विभति मुद्रामभयामयंरतोः—
 म्युजं दधाना मुलशान्तिभाषितम् ॥

३

निरन्तरं तामिलनाडु - केरली
 यदीयपावी भुवनाभिनन्दितौ ।
 विलोल - कल्लोल - भराम्बु - राशिभि
 मंहोदधिः क्षालयतीय निश्छलः ॥

४

तटप्रदेशीय - वनाद्रिशृङ्खला—
 समुन्नतं देवकुल - प्रतिष्ठितम् ।
 महाम्घ्र - मैसूर - कलिङ्गभूपितं,
 यदीयमूर्खद्वयमम्बराञ्चितम् ॥

५

विहङ्गनादोद्गतं - किङ्किणीरेवा,
 विचित्रकूटाङ्कित - विन्ध्य - शृङ्खलाम् ।
 मनोहरन्तीभिव रत्न - मेखला
 सुर्मध्यदेशो विभरन् विराजते ॥

६

गभोरनाभिस्त्रिवलीभिरन्विता,
 विभाति यस्या ननु सङ्गम - स्थली ।
 यदीय - गङ्गा - यमुना - सरस्वती—
 पयः पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥

१५

चरित्रगोतिर्नवराष्ट्रचेतना—

प्रसूतिरीशान - विभूति - भास्वरा ।
रसानुभूति हृदये सचेतसा—
मियं पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥

१६

तथाविधानां चरितं महात्मना—

मुदार - बुद्धि - व्यवसायबोधकम् ।
प्रगीय पुण्यास्पद - लोक - दर्शन,
प्रदर्शयन्ते कथयः कृतज्ञताम् ॥

१७

तथा हि पुण्यं चरितं यशस्विनोऽ—

भिवर्णये तन्नहरू - कुलस्य धै ।
प्रसूतिरुन्मीलित - लोक लोचना,
दधौ यदीया भुवनाभिनन्दनम् ॥

१८

सुरेन्द्रशापाद्

धरणीमिवागतं

प्रखण्डमाखण्डलोक - सम्पदाम् ।

विलोक्य

काश्मीरमनन्तवेभव,

न कामयन्ते सुजनास्त्रिविरटपम् ॥

११

अथेहशी सा जननीव वत्सला—
 भिनन्दिता भारतमातृभूरियम् ।
 जयत्यमन्दं शरदिन्दु - चन्द्रिका—
 विलासहासैरिव सिञ्चती भुवम् ॥

१२

यदर्थंमायं ननु लौहशृङ्खला—
 निबद्धपादं विषमेषु जीवनम् ।
 इयाय बन्दीभवनेषु मानिनां,
 स्वदेश - मुक्ति - व्रतिनां विवेकिनाम् ॥

१३

उपेक्ष्य विद्वेष - विपाक - भीषिकां
 जना यदाह्वान - वशीकृता इव ।
 निरस्य दुःशासनदास्यदानधं
 व्यमोचयन् धीरवराः स्वमातरम् ॥

१४

तप.पुनीतं चरितं मनस्विनां,
 गशाङ्कु - रदिमच्छ्रितामलं यशः ।
 पुनाति येषां प्रियदर्शनं भुषं,
 भवन्ति भव्या ननु लोहवल्गवाः ॥

२३

वनेचरं प्राम्यजनेरितस्ततोऽ—

नुगम्यमाना धवसैडका-व्रजाः ।

पिपासया वै वसुधा मुधा - रसं

मुदा रमन्ते ऽम्बुदशावका इव ॥

२४

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितं—

स्तरङ्ग - सञ्चार - विकम्पित-स्वरैः ।

प्रियाङ्गसङ्गासवपानमन्यरैः

प्रणीयते वै मधुयामिनी जनेः ॥

२५

तुषार - निष्णात - समीर - सिञ्चिता

स्वभाव - सीत्कार-मुधा - रस - स्वनाः ।

अनङ्गरागा अपि सोम्य - कन्यका

अनङ्ग - राग - स्वर-गीतिका इव ॥

२६

स्वदेह - लावण्य - तिरस्कृत - श्रिय—

इचरन्ति नार्यो रमणीयदर्शनाः ।

यदङ्गमाक्रान्त - विभूषण - प्रभा

विभाति चन्द्राङ्कित - लक्ष्म-सग्निभा ॥

१६

हिमाद्रि - शृङ्ग रमणीय - निर्भरैः,
 सुपुष्पितैः पल्लवितै मंहीरुहैः ।
 सरोवरैस्तरिव दिव्यदपंगु—
 दिवं हसन्ती विहगैरुपत्यका ॥

२०

द्विरेफभङ्कार-चलद् - बलोद्गिरत्—
 सुगन्ध्वन्धं नवकुल - केसरैः ।
 दिशोऽनुधावन्मधुरानिलैरिय,
 न कस्य चित्तं कुरुते वश-वदम् ॥२०॥

२१

वसन्त - वर्षा - शरदादयः स्वय
 विहाय दोषानिह सोम्यचारिण ।
 सदा रमन्ते वन - कुञ्ज - पर्वते—
 ह्वसन्दमानन्द - रस - प्रवाहिणः ॥

२२

गृहेषु मञ्जरी - दान - दीक्षितैः
 सदा विकीर्णानि - वरुणमुदाभंशैः ।
 कुन्तायभूजन्मवजातशावकान्
 सुखेन पुष्णन्ति ययो वरस्वनाः ॥

२३

वनेचरंर्ग्राम्यजनेरितस्ततोऽ—

नुगम्यमाना धवलैडंका-यजाः ।

पिपासया वै वसुधा सुधा - रसं

मुदा रगन्ते ऽम्बुदशावका इव ॥

२४

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितं—

स्तरङ्ग - सञ्चार - विकम्पित-स्वरैः ।

प्रियाङ्गसङ्गासथपानमन्थरैः

प्रणीयते वै मधुयामिनी जनैः ॥

२५

तुषार - निष्णात - समीर - सिञ्चिता

स्वभाव - सौत्कार-सुधा - रस - स्वनाः ।

घनङ्गरागा अपि सौम्य -कन्यका

घनङ्ग - राग - स्वर-गोतिका इव ॥

२६

स्वदेह - सावण्य - तिरस्त्रुत - श्रिय—

इचरन्ति नायौ रमणीयदर्शनाः ।

यदङ्गमाज्ञान्त - विभूषण - प्रभा

विभाति चन्द्राङ्कित - सशम-सन्निभा ॥

२७

धिया च सद्धर्मधिया धरातल--
 मलञ्चिकीपुं प्रभविष्णु सम्पदाम् ।
 बुधाननस्पन्दिवच - मुधारसा--
 भिसिञ्चित यत्र कुल मनस्विनाम् ॥

२८

विभिन्न - धर्माचरण - प्रचारिणो
 वसन्ति यत्रागम - कोविदा नरा ।
 न केवल जीवन - मात्र - दान,
 विदन्ति ये जीवन-दर्शनं सताम् ॥२८॥

२९

सदा स्वधर्मो निरता निरन्तर,
 स्व - कर्म - दसा प्रतिभोपजीविन ।
 उदार - भावेन समान - वर्तिनो,
 जनाश्चतुर्बर्ग - फलानुसारिणः ॥

३०

उपत्यकायामिह यत् कथीश्वरं--
 रकारि साहित्यमुदार - दर्शनं ।
 रसानुसन्धान - विधी विपश्चितां
 करोति तच्छार - पय - प्रदर्शनम् ॥

३१

अलङ्कृता शिल्पकला कलाविद,
 प्रसाधनाच्छादन-वास्तु-रञ्जना ।
 प्रहित्य देशान् स्वयश सितैरिमे,
 गुणैवयन्तीव दिग्गना-पटम् ॥

३२

अनन्तकालादिपमूर्धरा यथा,
 सुवर्ण - रत्नानि धनान्यजीजनत् ।
 तथा सुवर्ण - प्रतिभाञ्चितानि यं,
 मनुष्य - रत्नान्यपि पुत्र - यत्सला ॥

३३

तथा धरापन्यनमे, यशस्विनि,
 प्रदेशमध्ये च, युते द्विजन्मनाम् ।
 यभूव विद्या - गुण - शील - मण्डित,
 स 'राजहोतर' भिधराज पण्डित ॥

३४

यथा प्रवाह सरिता हिमालयात्,
 प्रसूय, लोके वितनोति सम्पदम् ।
 तथाहि काश्मीर-समुद्रभवा जना,
 धिया धरामायं - गुणैरभूषयन् ॥

३५

विपश्चितस्तस्य विवेक - पक्षति -
 यंशो - मरालो विहरन्, नभस्तले ।
 अवाप 'फर्कसियार' भूपते —
 रसान्वितं मानसमाश्रय सताम् ॥

३६

विधाय कण्डूमयकरणशष्कुली -
 तले गुणा अस्य बुधाग्रवतिन ।
 महीपतेश्चित्तमुदार - दशिनो
 व्यचालयन् सगतये निरन्तरम् ॥

३७

गुणानुरागादवश वशीकृतो,
 धराधिनाथो रसवद्धया धिया ।
 प्रदर्शयन् स्नेहममुं विपश्चित्,
 प्रहित्य सन्देशहरं समाह्वयत् ॥

३८

विहाय काश्मीर धरां विधीङ्गितं,
 स राजदौल कुल-कीर्ति-वधन ।
 गुणैर्निबद्धं ननु देहलीश्वरं,
 जगाम देशान्तरमुप्यताशय ॥

३६

जनान्, पयि स्वागतहेतुनागता—
 नुपादिशन् सत्य - पय समुन्नतम् ।
 सादेहलीलाश्रयमेव नाकिनां,
 स देहलीलाश्रयताभिनन्दितः ॥

४०

प्रिया प्रगल्भ - प्रतिभा - समृद्धया,
 स्वयं विनिर्माय विवेक-सत्पयम् ।
 न केवलं भारतभूपतेरसौ
 तामां गुणाढ्योऽविशदाशु मानसम् ॥

४१

सा देहली मान - पताभिचचितोऽ—
 प्युवासा धीमान्, परणीन्द्र-मन्त्रिणौ ।
 ताराणि कुत्रापिगता विवेकिनो,
 भवन्ति हसा जनमानस-प्रिया ॥

४२

मुदःशरैः सौम्यगुणैः समन्ततो,
 यतः प्रवाहं दिननोतुमुद्धरः ।
 तदोप-शंसो 'नट्टे' यमद्रगौ,
 जगाम शासनं नट्टे' पनामाम् ॥

४३

क्रमादमुस्मिन् सुकुले कुनाग्रणी—
 बंधूव गङ्गाधर - नामको बुधः ।
 प्रगल्भ - बुद्धि - प्रतिभा - गुणरसो.
 जगाम लोके बहुमान-पात्रताम् ॥

४४

यशो - घन - स्वाति - जलभियुक्ता,
 भार्या सती शुक्तिरिवाजनिष्ट ।
 मुक्ताफल लोकहिताय 'मोती-
 तालं' तु गङ्गाधरसूनुरत्नम् ॥

४५

स बाल एव प्रतिभा - हृदीकृतं,
 बुंधान् निबध्नन् स्वगुरोः कलान्वितः ।
 प्रसादयन् - लोक - विवेक-लोचनं
 चकार गङ्गाधर - भालमुज्ज्वलम् ॥

४६

सरस्वती - सिद्ध - गृहे विपश्चिता-
 मवाप्य सान्निध्यमगाध - सेवया ।
 कलासु सम्यग् विविधासु दीक्षितो,
 गतः स कालेन विधिज्ञ दक्षताम् ॥

४७

विधिजघृत्ति विधिना समाश्रयन्,
 प्रयागमागत्य पवित्र - सङ्गमम् ।
 अलोक - सामान्य धियाधिभारत—
 मुपागमत् स्यातिमकल्पितामसौ ॥

४८

अगाध - विद्या - प्रतिभाधियाजिते,
 दिने दिने भूरि - यशोभिरञ्जिते ।
 जनाभ्यमञ्जन् नखनीयं - सङ्गमेऽ,
 भियोगमुक्ति - प्रतिकार - पथणि ॥

४९

हृषापत्य-शिल्प-प्रतिमानरूपं,
 दिनमितं देव - गृहानुरूपम् ।
 घानन्द - पूर्वं भयनं यदीय,
 यज्ञ-मितच्छदप्रमियायभानि ॥

५०

प्रदानतोऽप्यत्रिनमित् - शाप्यं,
 धनं घनश्चापि यशोपनस्य ।
 हस्ते गतं तरय तु पूर्वमेव,
 प्रदानमग्यं तरगा विगन्तम् ॥

५१

विधि-विहित-विवेक-प्रौढ-भीचन्द्रिकायां,
 जनमनसि तमांसिच्छेदयन्नापदानाम् ।
 नय-वियति विपदिचतु-तारकाणां समूहे,
 विकसितकर-'मोतीलाल' चन्द्रो वभासे ॥

इति नेहरू यशः सौरभे
 प्रथमः सर्गः ।

३

पुण्यस्थलीमेव विवेकशोलः,

यथा हृषीकेशपद - प्रतिष्ठाम् ।

भागीरथी-निर्मल-भीरसिक्ता,

यत्रानिता मोदभरा वहस्ति ॥

४

उपेत्य गङ्गोद्गम - तीर्थमार्यः,

शम्भोजंदासीकर - सिन्निपातम् ।

तोयेन कायं, मनसो विकारः

एवियद्यामास्त कुलं यदाग्यः ॥

५

घट्टीविशालं भुवनाधिपाल,

केदारमार्यो विधिनासमर्च्यं ।

पथो सुधासारमिव प्रसन्नः,

पिपासितेनेव विलोचनेन ॥

६

अन्यर्च्यं देवानभिवन्द्य तत्र

स्थितान् मुनीनेय तपोःभिपूतान् ।

सेभे शुभाशीर्यचनं मनस्वी,

मनोरथाशंसि मनोभिरामम् ॥

७

प्राशोर्वक्षोभि ननु देवतानां
 वृतोवरैः सिद्धमुनोद्वराणाम् ।
 प्रसन्नचेताः सह जाययासौ,
 गृहं प्रपेदे परिपूरणकामः ॥

८

उपेत्य गेहं, गृहणी-सहायो,
 यज्ञेन धानिं हविषा जुहाव ।
 प्रसादिता यज्ञमुखा निलिम्बा,
 भवन्ति धै काम-दुघा जनानाम् ॥

९

ततो गृहे तस्य मनोरथधी—
 रिष प्रसन्ना बुलभाण्य-सकमी ।
 यभार गर्भं गृहिणी गुण्णा—
 मुस्तागराणि परिवर्धयन्ती ॥

१०

दिध्य-प्रभावेण परिरुता सा,
 गुणारसप्यन्दि - यक्षोभिरामा ।
 लोकाभिरामं जटरे दधाना,
 समृद्धरत्ना समुपेय रेजे ॥

११

शनं: शनं: गर्भंभरं वहन्ती,
 सा पादनिक्षेपण-मन्थराभूत् ।
 तथापि रामं भुवनाभिरामं,
 स्नेहेन भक्त्या च नमश्चकार ॥

१२

सा कर्क-लग्न-स्थित-शीतरस्मो,
 बुधे सिते सुयंगते स्वगोहे ।
 शनौ धने भूमि - सुते तृतीयै,
 षष्ठे गुरौ पञ्चमगे दिनेशे ॥

१३

निजोच्चराशौ मिथुने ध्ययस्थेऽ
 सुरे तथैवोच्चगते ध्यजेऽपि ।
 स्वदेश - दास्यघ्न - मुहूर्तं - पाते,
 कुलावतंसं सुषुवे कुमारम् ॥

१४

सुताननं शारद - पार्वणोद्भुं,
 विलोक्य तातस्य हृदम्बुराशिः ।
 उद्वेहितोत्लास-तरङ्गसङ्ग -
 प्रक्षिप्तरत्नं बहुशो वितेने ॥

१५

विद्वभिराप्तैरभिपूत मत्रं ,
 सस्कारशुद्धे भवने तदातीम् ।
 जमोत्सवे ह्यपित-जीवनस्य
 ज्वार यथा सवगत जजुम्भे ॥

१६

स्वाधीनतां देशकृते जवेना—
 हरिष्यतीति ग्रह गोचरज्ञं ।
 विचार्य विद्वभिरलङ्कृतोऽसौ
 बालोऽभिधेयेन जवाहरेण ॥

१७

स्नेहप्लुत रतन्यमसौ जनया,
 निषीय निःशं पटिपोविताङ्ग ।
 ज्ञाने ज्ञाने सञ्चित शवितरङ्गाद
 मातृययी, मातृभुव प्रियाङ्गुम ॥

१८

भदानताङ्गो जन-सुन्दरीया-
 स्प्रप्यु, पुरां, गावतस्रदवाञ्छन् ।
 इतस्ततो, मोदभर, वितन्यन्,
 धधार दीर्जानु-यसेन बाल ॥

१६

स मुबत-हास्येन रवद्वयेन,
 युयेन राकापति-सग्निभेन ।
 धमज्जपल्लोक-दिलोचनानि,
 स्नेहाम्बुधिःधारजलेऽवशानि ॥

२०

डापातुमिच्छन् स्वबलेन भूयः,
 पतन्नसौ सञ्चित-साधनेन ।
 भविष्य-सघर्षपथे निपातो—
 स्थान-क्रियाम्यासमिवाचचार ॥

२१

सम्बोधयन् भानपदेः कथञ्चिद्
 गुरुनसौ मातृजनोपदिष्टः ।
 निनाय गेहे स्वजनान् समग्रं
 प्रसन्नतायाः पदमप्रभेपम् ॥

२२

सम्भाव्यशत्रून् निजदेशदास्य-
 प्रवर्तकान् शोधयितुं तरस्वो ।
 सकल्प-धर्म्यभयं - साहसाङ्गे
 - यज्ञःस्यसे सिंहनखं बभार ॥

२३

हित्वा शिशुत्वं समयेन बालः,

क्रमेण कौमारमसौ दधानः ।

चकार सौजन्य - समप्रभावं,

जंनानमन्दोल्लसितानुदारः ॥

२४

स्वजन्मभूमेर्जन-जीवनस्य,

जातेः समुद्धारकृत-प्रतीकम् ।

दधार संस्कार-महोत्सवेऽसौ.

त्रिधा निघट्टं नव-यज्ञ-सूत्रम् ॥

२५

पलाश-दण्डं स करे च भिक्षा—

पात्रं दधानो नवयज्ञसूत्रम् ।

कौशेयवासा बलि - निग्रहाय,

समुद्यतं वामनमन्वकारिणम् ॥

२६

यज्ञाग्नि-संस्कार-समर्चितान्त—

स्तेजोदधानं जनदर्शनीयम् ।

पौराः कलाभिः परिवर्धमानं

नवद्विजं हर्षभरतं स्वर्गुः ॥

२७

आजन्मतो-राजसुतानुरूपं,
 सुखोपचारेण परिष्कृतस्य ।
 आतन्वतो मोदभरं च पित्रो
 बाल्यं द्यतीपाय कुलाप्रजम् ॥

२८

स्वाधीनतान्दोलन आङ्गलाना,
 छिद्रं परिज्ञातुमना मनस्वी ।
 अध्येतुमन्त - बंहिरङ्गविद्यां,
 समुद्यतो गन्तुसभूद विदेशम् ॥

२९

स लन्दने फेम्ब्रिज-विश्वविद्या—
 लय-प्रवेशाय कुशाग्रबुद्धिः ।
 शोतेन सिन्धुं परिग्राहमानो
 'ब्रिटेन'-देशाय मुदा प्रतस्थौ ॥

३०

'कुशाग्रबुद्ध्या कुशलः-समस्ताः,
 कलाज्ञ, भाषा, विधिमयंशास्त्रम् ।
 देशस्य मुक्तिं प्रति जागरूकोऽ-
 प्यधीतवान्, शासक-राजनीतिम् ॥

३१

स्वाध्यायकालेऽन्य - विदेशजानां,
सम्पर्कमेत्याङ्गल-देशिकानाम् ।
अवेदसौ शासक-शासिताना—
मथान्तरं शोषक-शोषितानाम् ॥

३२

स दास -देशागत -ध्वात्रयर्गः,
सहाङ्गलानामपि भेद-भावम् ।
हीनोपचारं परिवीक्षमाणो
विषादमार्यो मनसा जगाम ॥

३३

विशालदेशादपि दास्यदग्धात्,
शक्तिस्वरूपावपि दुर्बलत्वात् ।
सामान्यराष्ट्र प्रभुतापतित्वात्,
सर्वत्र सम्मानतयाऽतिशेते ॥

३४

मान्यो ध्वजो नैव, न 'राष्ट्रगानं,
सर्वत्र दासत्व - कृतापमानम् ।
कथं सहन्ते सुधिपः स्वदेशे,
'साध्नाज्यवादं परिवर्धमानम् ॥

३५

प्रयोवंरे मानस-भूमि-पृष्ठे,
स्वाधीनता-बीज-मुदीयमानम् ।
कालेन वातावरणेऽनुकूले,
समेधितं, पल्लवितं बभूव ॥

३६

आशंशवानन्द - गृहाजितस्य
विलासिनो जीवन-दर्शनस्य ।
धारा धरोद्धारकृतप्रताऽस्य,
कठोर - संकल्प-पय प्रपेदे ॥

३७

पुरन्धराणामप्य राजनीति—
मधीत्य सम्यग् विदुषां विवेकी ।
अगादसौ न्यायपथं चरिच्छुः,
समाजघाते परिवाद - शून्यः ॥

३८

गौराङ्गदेशस्थित-भारतीयान्,
तिरस्कृतान्-वीक्ष्य स रङ्गभेदात् ।
क्षुब्धो, धरायां ननु को भवान्धं,
विना विनिन्देत् कृतिमीश्वरीयाम् ?

३९

यन्त्रोपजाताङ्गल-वेशवस्तु—

ध्यापार-निष्पीडित-ह-तशिल्पाम् ।

हीनार्थतन्ध्रामय भारतस्य,

दशामसौ तत्र समीक्षते स्म ॥

४०

द्वल-प्रपञ्चेन जितां मदान्ध-

विमुक्त-रत्नाभरणाञ्च दीनाम् ।

दुःशासनातङ्कु कृतार्थनग्नां

ददशं कृष्णामिव मातृभूमिम् ॥

४१

दिलोकपन् वेशवशां विपन्ना—

माशोपणं दण्डधरैर्जनानाम् ।

घदूयतासौ नृसमुद्धताना-

मुत्पीडनैराङ्गलशासकानाम् ॥

४२

स्वजन्मभूमेः प्रियभारतस्य,

दशां पराधीनवृत्तां विलोच्य ।

घतव्यमंशयं-मुत्तं तितिक्षुः,

स्वातःश्रयमुद्धेऽभिरतो बभूव ॥

४३

कोऽसौ विदेश - प्रभुतापतीनां,
 क्रीत गृहे दासमिव स्वदेशम् ।
 पादाहतं वीक्ष्य, विवेकहीनः,
 शेते सुखं वं मधुपारमिनीषु ॥

४४

विचार-सूत्रेण, विवेक-शक्त्या,
 निरन्तरं मानसमन्यनेन ।
 अवाप नारं किल भद्रवरेण,
 देहेन देशोद्धरणोपचारम् ॥

४५

ऐश्वर्यलक्ष्मीं जनकात्मजातां,
 हृतां, जनस्थान-गतां, समीक्ष्य ।
 सपर्य-सिन्धुं, समवेत-शक्त्या,
 सतु प्रवेते पुरुषोत्तमोऽसी ॥

४६

स्वदेश - भुक्ति - प्रतिबद्ध - चेता,
 विवेक सन्ध्याप - पय - प्रणेता ।
 निरन्तरं शोषण-अन्नं-राणा—
 मभूञ्जनानां हृदयस्य नेता ॥

४७

तदेव नेतृत्वमुदारदर्शिनौ,
 भवेद् यदा त्यागतपोभिरन्धितम्
 जने विपन्ने करुणागुणोदयं,
 प्रकाशयेन्न्यार्य-पर्यं निरन्तरम् ॥

४८

तत्र प्रवासेऽध्ययनं समाप्य
 'वैरिष्टरोपाधि-विभूषितं सन् ।
 प्रद्योततेस्म प्रतिभा प्रभावात्,
 प्रतप्तचामीकरवत् प्रतापी ॥

४९

विद्या-विवेक-विनय-प्रतिभा-प्रसङ्गं,
 विद्वद्भिराप्तपुरुषैरनुशंसितोऽसौ ।
 ज्ञानप्रभामयं नियोजयितुं स्वदेशे,
 दास्यान्धकारदलनाय निवर्तते स्म ॥

५०

अस्तंगतो विधिचशाद् विवशः प्रतीच्यां,
 विश्व-प्रकाशकर-भारत - भास्करो यः
 दासत्वमन्ध-तिमिरं तरसा विभित्तुः,
 प्राच्यामसौ पुनरुपाक्रमताऽभ्युदेतुम् ॥

५१

पुत्रं समागतमय प्रतिभा-प्रपन्नं,
 पित्रो विलोषय सहसा हृदयाम्बुराशिः ।
 स्नेहातिरेक - नव - हृदंभर - प्रवेग-
 ज्वारं सवन्नयनयो नं शशाक माधुम् ॥

५२

स्नेहातुरोऽपि तनयश्चिर-सञ्चितेन,
 धृष्टा-प्रफुल्लकुसुमाञ्जलिना तदानीम् ।
 पादौ प्रणम्य पितुरयु - भरुंजंनया,
 घ्रासिञ्चति स्म हृदयं मुनवत्सलायाः ॥

इति नेहृहृयश-सौरभे द्वितीयः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

तृतीयः सर्गः

१

यथावदाता नेहरूद्वयस्य,
प्रपेदिरे दिव्यगुणा दिगन्तम् ।
तयैव कौलप्रभवा कलाभिः,
कन्या शरच्चन्द्रमधश्चकार ॥

२

धरासमुद्धार - समुद्रभवाय,
समपंखायं सुदपोत्तमाय ।
धीशोभमाना कमलामिषाना,
सा देहलीसोचन-घण्टिकाभूत् ॥

३

न केवल कौलकुलाभिजातं,
 गुंणैर्वदान्यैः समलङ्कृतासीत् ।
 अभूद् विधे रूपकृतिः करेण,
 स्वयं विनिर्माय पुरस्कृतेव ॥

४

कलेव कन्या शशिनः समन्तात्,
 सौन्दर्यं - वर्षैरभिसिञ्चितेव ।
 दिने दिने . वृद्धिमुपागतेयं,
 कालेन वं षोडशतामुपेता ॥

५

बाल्ये व्यतीते नवयौवनस्य,
 पादारपणं सुस्मरमानसायाः ।
 अङ्गेषु शालीनतया यभूव,
 विनम्रतंबोच्चगुणोऽतिरिनाम् ॥

६

शिशुत्वमुक्तं नवदेहगेहं,
 सा सादरं यौवनमानिनाय ।
 भवन्ति भय्या भवनागतानि,
 समुत्सुकाः संगतयेऽतिरिनाम् ॥

७

कला वदान्या समयेन विद्या-
मशिक्षतासौ गृहकार्यदक्षा ।
गुरुरुदारंबहुभि - विरेजे,
सुगन्धिता स्वर्णलतेव घाला ॥

८

शरीर्यष्टि नवकोमलेन,
स्वर्णेन मन्ये रचिता विरेजे ।
नो चेदभूवन् कथमङ्गदेशे,
समीकृतानीव विभूषणानि ॥

९

सूर्यो यथा शीतलतामुपेयात्,
चन्द्रो भवेत्लक्ष्मकलङ्कहीनः ।
तदोपमीयेत मरालगत्या,
मुखं मधुप्यन्दि सुपालवालम् ॥

१०

प्रभाविन भाविनमार्यदेशे,
संघर्षमङ्गं रभिषोढुकामा ।
सुकोमलामङ्गलतामजल,
नियम्य सा सयमिता बभूव ॥

११

तथार्यकन्याजन-जीवनाहं,
 गुं सैरुपेतामखिलं वंदान्याम् ।
 विलोक्य सम्यक् कुलदेवता तां
 शुभाभिराशीभिरलञ्चकार ॥

१२

सह प्रभावेण कलिन्दजाया,
 गुणप्रसूनप्रकराः सुतायाः ।
 शनैः शनैः सौरभमुद्गिरन्त ,
 प्रपेदिरे पुण्यपदं प्रयागम् ॥

१३

तस्या गुरोः कर्णगतं प्रसन्नो,
 न केवलं तत् पितरावभूताम् ।
 समानधर्माचरणानुकूलां,
 जवाहरोऽकामयतापि कन्याम् ॥

१४

ध्यानन्दगेहे कमलागुणानां,
 प्रकथं आसीदनिशं यथैव ।
 तथैव फौलस्य कुले प्रसूता,
 धरित्रचर्चाऽपि जवाहरस्य ॥

१५

अन्योन्य-सम्बन्धविधानदक्षी, -
 विधिस्तथा प्रेरयति स्म बुद्धिम् ।
 यथा हि कौलप्रवरः सुताया,
 चरार्यमानन्द-गृहं प्रपेदे ॥

१६

विद्या - विवेक - व्यवहारशीलं -
 विवाहयोग्यं - सुतमद्वितीयम् ।
 वरं वरेभ्यः शृणुते स्म - तस्यै -
 जवाहर रत्नमसौ प्रयोगे ॥

१७

विवाहसम्बन्धसुधारसाभि-
 र्वर्ताभिरानन्दघनावलीभिः ।
 सौम्यवातावरणं बभूवा-
 भिषिक्तमानन्दगृहे - तदानीम् ॥

१८

ययानुकूलं सह - सत्क्रियाभिः -
 सम्प्रेष्य, सम्बन्धनमादरेण ।
 विवाहपूर्वं - विविधानि मोती-
 तालोऽकरेन्मङ्गलपूजनानि ॥

१६

वधूगृह बन्धुजन सुहृद्भिः,
 समन्वितो मङ्गलमालिकाभिः ।
 वरेण साधं तनेयेन भोती ।
 लाल प्रतस्थे प्रथिते प्रभावे ॥

२०

प्रस्थानकाले वरयात्रिकाणा
 मप्रसरत्तु सुनुवरस्तदानीम् ।
 पृथामुत्तानामथ राजसूये,
 यजन् व्रजेशप्रतिभो विरेजे ॥

२१

स देहली - राजपथेऽङ्गनानि,
 दृष्टुं समतीर्तुं पुनस्तुर्कानाम् ।
 ईर्ष्या - कटाक्षाभिर्हताऽपि चक्रे,
 हृदि प्रदेशे सहस्राधिकारम् ॥

२२

कन्दपदपद्मेवपु - धियासी,
 किरन् । नवस्नेहमुषाप्रसादम् ।
 स देहली - लोकपयोधिपूर,
 प्रवधयैश्चन्द्रे इवाधिरेजे ॥

२३

विद्युद्दिवितानि - धनतूर्यनादः
 सुगन्धिवातं जलज्ञीकराद्रैः ।
 निशामुखे तत्र महोत्सवोऽसौ
 वर्षायमाणोऽम्बुधरं विरेजे ॥

२४

दासत्वपाशादखिलं स्वदेशं,
 मोक्षतुं महापौरुषमादधानम् ।
 विवाहसूत्रे युगसूत्रधारं,
 वधन्ध वं सप्तपदीः कुमारम् ॥

२५

विभूयिती तौ वरमालिकाभी
 रत्नावलीमी रमणीय - हपी ।
 वधूधरो मञ्जुलमण्डपस्थी,
 वितेनतुर्मोदमुदार-भावी ॥

२६

पुरोधसा स्वस्तिवचोभिरेतौ,
 समधितौ मङ्गलपुष्पसार्जैः ।
 पित्रोः शुभाशीर्वचनंरुपेता-
 वधन्धिवातां धरणी गुरुणाम् ॥

२७

कन्यागृहे स्वागतसत्क्रियाभिः
 पानाशनावाससुखाचर्चनाभिः
 समाप्य पाणिग्रहणोपचारं,
 न्यवतंतासी सवधुः प्रियाम् ॥

२८

तथाविधं स्नेहरसानुपानं
 समादरं कौलगृहे स्मरन्तः
 पथि व्रजन्तो धरयात्रिणस्ते,
 पुनर्भरद्वाज-पुरीमुपेताः ॥

२९

यथाविधि स्वागतमङ्गलानि,
 स्नेहातुरा वं-जननी विधाय ।
 द्वारोपयातामिव राजलक्ष्मी-
 वधूमधीरा गृहमादिनाय ॥

३०

वधू - प्रवेशेन सह प्रमोद-
 प्रसारमुत्कण्ठितमानसान्तम् ।
 न मातुमानन्दं गृहोऽपि शेके,
 चन्द्रोदये तीर्थमिवाम्बुराशिः ॥

३१

निशामुखे : चञ्चलदीपदान—
 प्रकाशरेखाभिरसङ्कृत तत् ।
 गृह विभाति स्म यथावतीर्णं
 धरातले तारकितान्तरिक्षम् ॥

३२

पूजाकथाकीर्तनसज्जिताना—
 मानन्द - निप्यन्दनिमज्जितानाम् ।
 तत्रोत्सवे जागरणं जनानां
 निशा द्यौनीपाप्य निरात्सतानाम् ॥

३३

गुञ्जारशब्दं भ्रमरावलीना
 मधुस्वनेः कूजितकोकितानाम् ।
 मन्दानिलं गन्धर्वहो वहन्ती
 जनानिवानन्दमुपा प्रपेदे ॥

३४

प्रातः प्रबुद्धः सह धनुष्यगै
 यंघोपचारं कुलदेवतानाम् ।
 पूजाविधानं विधिनीपचक्रे,
 धुरप्रसादो बलमास्तिकानाम् ॥

३५

दिने दिने तत्र समचितानां ,
 विवाहकृत्ये किल बेवतानाम् ।
 चासेन विश्वासजुषां जनाना-
 मभूदिवानन्दगृहोऽपि तीर्थं ॥

३६

यथोपचारं बहुसत्क्रियाभि -
 यंथागतं बन्धुजनान् प्रहित्य ।
 सौन्दर्यसिन्धुप्रभवामथासौ, -
 सुखेन - रेमे कमलामवाप्य ॥

३७

काले ,गते हेमसुगन्धियोगा-
 दिव स्वरूप-प्रतिभा-प्रयोगात्, । -
 अजायतानन्दगृहेऽद्वितीया, । ११११
 कन्याभिरामा प्रियदर्शनी सा ॥

३८

इय , चरित्रप्रतिभाधयेण, -
 स्वदेशमुत्थानपथं नयन्ती ।
 प्रधानमन्त्रित्वपदं मुहूर्त्यं- ।
 विभूषयन्ती भुवि राजते, सा ॥

३६

यस्या महाकाव्यमयं चरित्रं
 स्वयं कवित्वप्रतिभां प्रसूते ।
 किमत्र तस्या महनौपकीते-
 रशानुवादेन सुदक्षिणायाः ॥

४०

तथापि तस्याश्चरितं प्रयत्नं,
 यथाप्रसङ्गं ननु वेदयामि ।
 यदस्य वशस्य यशोऽवदातं,
 निनाय दिक्कुञ्जरकर्णमूलम् ॥

४१

अपि परिजनस्नेहानन्दाम्बुधौ परिमज्जितः,
 भुवनमभितः कृत्यैश्चन्द्रोज्ज्वलं सुयशःकिरन् ।
 विपुलविभवे मोंतीलालः स्वदेश - धृतव्रतं,
 विषय विमुख बद्धः नार्यं शशाक जवाहरम् ॥

इति नेहरूयशः सौरभे

तृतीयः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

चतुर्थः सर्गः

१

ऐश्वर्यं-सम्पत्ति-समेधमाने,

जाया-मुता-स्नेहमये गृहेऽपि ।

देशवती नैव सुखं प्रवेदे,

स चम्पकोद्यान इव द्विरेक ॥

२

धर्माधर्मश्वयंमनन्तकीर्ति,

यथा समासादितवान् पिताऽयम् ।

नाकपिकाभूद् विधिवाद-वृत्तिः,

स्वाधीनतायं विहितव्रतस्य ॥

३

यदा घनोत्पीडन-शोषणेन,
 कदर्थितान, मोहनदासगांधी ।
 सत्याग्रहान्दोलनमाग्रहीतुं,
 जनानसौ भारत आजुहाव ॥

४

तदा विदेश-व्यवसाय-बन्धः,
 स्वदेश-निर्माणकृते प्रबन्धः ।
 अहिंसया सत्यपर्यं प्रयातु-
 मभूज्जनानां निचये ऽनुबन्धः ॥

५

तस्योपदेशमुदिताः कृपकाः समन्ता-
 दान्दोलनंरसहयोगमुपानयन्तः ।
 सर्वत्र शासकजनान् विधिभञ्जनेन,
 कूटान् घ्यषु सपदि चन्दनपत्रगान् वै ॥

६

आसेतुपञ्चनदसिन्धुकलिङ्गपङ्कं,
 तीव्रं निरीहनरमेधमुपेक्षमाणाः ।
 आतङ्कित्वा अपि विदेशविनिमित्तानि,
 वस्त्राणि वस्तुनिचयान् मनुजा अघासु ॥

७

देशघ्नते कृतमतीन् 'जलियानबालो'—

द्याने हतान् ननु निरीह-जनान् विलोक्य ।

चेतोऽप्यद्वयत् बलेन जवाहरस्य ।

सन्त, स्वभावपर-दु ख-कथा-कदर्या ॥

८

माँधी प्रदर्शितपथेन मनोरथान्ना-

मात्लोक्यन् सफलतामिह देशजानाम् ॥

सत्याग्रहे कृतमति र्धृति मादधानो-

धीरो जवाहरवरोऽपि समुद्यतोऽभूत् ॥

९

मुत्रस्य देश-हित-चिन्तनपृष्ठभूमौ-

विश्लेषयन्नसहयोगमति मनस्वी ।-

सम्भाव्य-शासकजनोपविधिञ्च 'मोती-

लालो विचारचतुरोऽपि जगाम चिन्ताम् ॥

१०

शानन्दगेहमपि, राजसुखोपमान-

मंश्वयंमान-परिवार-जनान् विहाय ।

वन्दोगृहाग्रह-विधानविरोध-भङ्गः,

स्वाधीनताविगमनं-स च शङ्कते स्म ॥

११

तमेकपुत्रः प्रियमुन्नताशयं
 समीक्ष्य देशार्पितजीवनं, पिता ।
 स्वयं परिज्ञातुमनाः परिस्थितिं,
 विचारहेतोः सुतमाजुहाव स ॥

१२

सभागतो तौ प्रतिभाविभूषितौ,
 विचारहेतो ज्ञनकात्मजौ तदा ।
 पयोपिसन्धानकृते समुद्यतौ
 रघुप्रवीरौ महसाऽनुचक्रतु ॥

१३

तमानतं स्नेहमयेन चक्षुषा,
 विलोकयन्नात्मजमावरादसौ ।
 उवाच धीमानवधारयन् दिशं,
 कुलाग्रजातस्य सुतस्य, चात्मन ॥

१४

“यनं यशश्चाचितमुज्ज्वलं कृतं,
 सुखोपभोग - प्रयित - प्रसाधनम् ।
 नरा यदिच्छन्ति शुद्धिं स्वजीवने,
 समस्तामेतत् तव सम्मुखे स्थितम् ॥

१५

‘सुत ! त्वदीयं सुरसद्यसन्निभ, - - - - -
 गृह, कलत्रं परिवार - सद्युतम् । - - - - -
 मदीयवाणी - व्यवहार - कौशलं, , ,
 प्रशस्तमेतत् - तव जन्म - जीवनम् ॥”

१६

“गुणानुरक्ताङ्गलशासका अपि, - - - - -
 स्वयं प्रयच्छन्ति समानमासनम् ।
 विपैकससर्ग - सुखोपजीविनो,
 बहन्ति रत्नान्यपि मौलिनाऽहयः ॥”

१७

“निरन्तराराधनसिद्धदेवता- - - - -
 प्रसादसम्पादित - सवसाधनम् । - - - - -
 आलोकसामान्य - विभूतिभास्वरं, *
 विभति सौभाग्यफलं स्वजीवनम् ॥

१८

“यदुद्धतराङ्गलशासकजनेः, - - - - -
 प्रह्वयते लोकहितापकारकैः ।
 कथं विरोधेन, विघानभञ्जने- - - - -
 निषोडनं शामयितुं प्रशक्यते ॥”

१९

“प्रयत्नसाध्यं क्रियते परिश्रमा-
दुपायमालोष्य विघ्नान् सम्मत् ।
बलाबलं धीक्ष्य विनापि यत्कृतं
फलागमे तल्लभते तिरस्क्रियाम् ॥”

२०

“अतः प्रयासो भविता, निरन्तरं
स्वदेशदास्यापचये विघ्नानतः ।
यतो न कालः प्रतिबुद्धचेतसां
प्रयातु बन्दी-भवनेषु निष्फलम् ॥”

२१

विचारं गम्भीर-गिराभिधाय तं
स्वयं मनीषी विरराम भाषणात् ।
प्रवक्तुकामाय सुताय सादरं
प्रदातुमायंः समयं ययौचितम् ॥

२२

पितुर्वधो भावनयाभिभूयितं
समीक्ष्य, धीमानुपचारमिधया ।
गिरा गरीयांसमुवाच सादरं,
स्वभावनन्ना बधने विपरिचितः ॥

२३

“धिया समाधाय विवेकसिद्धया, :
 यदुच्यते तात, शिवाय तन्मम ।
 सुतस्य को नाम हित - प्रसाधते,
 क्षमो घरण्यां जनकाधिक जन ॥”

२४

“धन, यशो, वैभवशालि जीवन
 मनुष्यमात्रस्य चिरादभीप्सितम् ।
 यदाप्यते लब्धमतोरयस्य वै
 जनस्य किं नाम ततो न पूर्यते ?” ॥

२५

“तथाप्यसौ लोकहिताय चर्चिता,
 कृति सतामृतवृते सित यश ।
 यथा तथानन्दपथानुवर्तिनी,
 जनस्य भोगाभिरतस्य नात्मन ॥”

२६

“स्वदेशमेतद् भुवनप्रतिष्ठित,
 विलोक्य दास्येन विशोषित चिरात् ।
 वसन्नपि स्वर्गं सुखेऽपि वैभवे,
 कथं जन शान्तिमुपैति ज्ञानसे ॥”

२७

“तथा हि यत्रान्नं करोत पोषितं ।
जलाभिषिक्तं रजसाभिरञ्जितम् ।
दधाति देहं मनुजी न तद् घरा-
कृते कृतज्ञो धिगिर्य कृतघ्नता ॥”

२८

“सुखोपभोगप्रभवोऽपि भारतो,
यशोभिरासीद् भुवनाभिनन्दितः ।
प्रशासकं पददलितो विदेशिभि-
र्गजेन्द्रवद् प्राहमुखे विधीदति ॥”

२९

“धरामिमा शोषण-जर्जरीकृतौ,
निरकुशराङ्गल-शासनेश्वरे ।
विलोपय-दीना जननीमिवातुरां,
सचेतस कस्य मनो न दूषते ॥”

३०

“कला विशीर्णा, कृपकाः कदयिताः,
समृद्धवाणिज्यमपास्तमाङ्गलः ।
विलुप्तशक्तिप्रतिभाप्रसाधना,
“ । कथं नु जीवन्ति जना व्यथादिता ॥

३१

“जनाः स्वदेश वृत्तिनोऽभिमानिनो,
 निरापराधा, अपि मातृवत्सलाः ।
 मशासनोन्मादतमोऽन्धशासकः,
 कृता हि काराभवन-प्रवासिनः ॥”

३२

“कदम्बमार्गं ननु दास्यजीवन—
 मशबनुवन्ती भुवि जीवितुं वृथा ।
 प्रदर्शयन्ती जनमुक्तिसत्पर्यं,
 हुतात्मदेहा. सुपशासि लोभिरे ॥”

३३ -

“कथं मदीयं हृदयं हुतात्मनां,
 चरित्रमाकर्ष्यं, विलोक्य दुर्दशाम् ।
 विगर्हितं जीवनमार्गं ! जीवितुं,
 समुत्सुकं स्यात् सुखभोगपङ्किलम् ?” ॥

३४

“न केवलं तात ! मया, भवाद्दशं,
 गुणप्रकर्षेणैहहकुलोद्भवः ।
 यदप्रजंजम्भुवः कृते कृतं,
 दंघाति तच्छन्द्रमरीचि गौरताम् ॥”

३५

विलोक्य देशस्य दशामुदारया,
धिया समाधाय गृहीतवानहम् ।
यदार्य - सघषपय शुभाशिष्या
तदन्वित स्याद् भवतोऽपि कर्मणा ॥”

३६

“भ्रवाप्तुमीश पुरुषो हि पौरुष्या-
दभीप्सित दुर्गमदुस्तरेष्वपि ।
अत प्रयत्न - प्रतिबद्धया धिया
भवाम देशापितमानसा वयम् ॥”

३७

गरीषसीमर्यपरां मन प्रिया
निशम्य वाच जनतापहारिणीम् ।
प्रसन्नचेता स्वकरेण सस्पृशान्,
तदीय - पृष्ठ निजगाद सादरम् ॥

३८

‘परातले ते जनका यशस्विनो,
भवन्ति येषां तनया, निरन्तरम् ।
समुद्यता, सोकहित - प्रसाधने,
घनेन, वाचा, मतसा च कर्मणा ॥

३६

“कुलं, वरेष्यं, वपुरुञ्ज्वलं यशः,
 धनं, धरा-धाम, धियोऽपि कौशलम् ।
 पितुः समस्तं सफलीकरोति वै,
 मुतः स्वदेशापित - जीवन - प्रभ ॥”

४०

“न मे क्वचिद् देशहितावरोधिनी
 मतिः पर सम्मतिरस्ति साधने ।
 परिस्थितिं वीक्ष्य तवानुरागिणा,
 कठोरमार्गाद् विनिवारितो मया ॥”

४१

“शिशुत्वमारभ्य समपसाधनं—
 रदृष्ट - दुःखं सुखधाम जीवनम् ।
 यदपितं देशकृते कृतात्मना,
 त्वया मुतेनास्तु किमन्यदोप्सितम् ॥”

४२

‘यदुच्यते पुत्रहितप्रकाम्यया
 पिता विधत्ते सुखसाधनान्यतः ।
 समपिते राष्ट्रकृते तन्नूदभवे ।
 किमेनिरिन्दयं - मुतेभर्दोजितः ॥”

४३

“समस्तमैश्वर्यं - सुखप्रसाधनं,
धनं धराधामगतं, स्वजीवनम् ।
स्वदेशदास्यानल - शान्तिहेतवे
समर्पितं चापि कलेवरं मया ॥”

४४

जनमनः - प्रतिबन्धकमुद्धत,
कलुषितं कुटिलाङ्गलशासनम् ।
असहयोग - बलेन "जवाहर,
प्रतिविधातुमसौ स्वयमादिशत् ॥

४५

इत्य प्रयत्न-विधि-भिन्न-मलोऽपि मोतो-
लालो विलोक्य सुतमर्पितमानसं वै ।
मोहं विहाय विधिवृत्तिविदेशिवासो—
भोगान् जुहाव सहसा नवराष्ट्रयज्ञे ॥

४६

ध्यायन् यदीय परिधानकृते विदेशाद्
वस्त्राणि यन्त्ररचितानि सुपिच्छिलानि ।
स्रक्प्रचालन-विनिमित्त-तन्तु-वासो-
विभ्राजमानतनुरेष समर्पितोऽभूत् ॥

पर्यङ्कुशुभ्रशयनेऽपि यमिन्दु - गौरे,
 निद्रा सशङ्कितपदा परिसेवते स्म ।
 द्वारस्थितप्रहरिणामवधान - घृष्टां,
 कारामसौ कुटिलकालवशात् सिधेवे ॥

इति नेहरूयशः सौरभे
 चतुर्थः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

पञ्चमः सर्गः

१

'जलिया' नरमेघ-निष्ठुरे,
बहने देशहिते हृतात्मनाम् ।
धरितान्धनुसृत्य भारते,
जन-रोषः परितः समेषत ॥

२

जनरोषः महाएवंवस्ततो,
बलबुद्धिप्रतिभोमि-सकुलः ।
तटबुझमिष, प्रशासनं,
परितः कान्तुमवर्षताङ्गलम् ॥

३

ननु भारत - शिल्प - शातर्न
 विविधं वस्तु - समूहमारमन ।
 नगरेषु, जनाश्चतुष्पथे—
 प्यदहन्नाङ्गलदेश - निर्मितम् ॥

४

जबजागरित्तात्म - चेतना—
 भ्रवशाश्रुप्रजना सहस्रश ।
 'जनदास्यदिशानिदेशका—
 नजहुर्ज्ञान - गृहानयाङ्गलान् ॥

५

विनय - प्रतिरोध - साधनान्,
 ननु सत्यव्रतिनोऽप्यहिंसकान् ।
 बहुशः । परिषीडनं जना-
 ननयन् मृत्युपथ - प्रशोसका ॥

६

कुटिल - प्रतिकार - निष्ठुरान्,
 क्वचिदातङ्कित - लोकमानसान्
 'निजदेश - गलप्रह - ग्रहान्
 पुरुषा जघ्नुरथाङ्गलानपि ॥

७

जनमानसमुत्तरङ्गितं , । ।
 नितरा दास्याविमोचनाकुलम् ।
 परिमातुमिधाधिशासकंः , ।
 प्रहितो राजमुतोऽथ भारतम् ॥

८

नरनाथ - सुते समागते,
 सहसाऽऽतङ्कजुपोऽधिशासकाः ।
 अपि नाम सुरक्षया जनान्
 बहुशो बन्दिगृहातिषीन् ध्यधुः ॥

९

नहृ - भवनं तदाभवज्-
 जनतान्बोलन - सङ्गमस्थलम् ।
 विपुलं त्रियते स्म यत्र वै,
 मनुजं राष्ट्रविमोचनवतम् ॥

१०

जनकेन समं जवाहरं
 कुटिला बन्दिगृहे न्यवेशयन् ।
 प्रवृत्तिः कलुषात्मनामहो,
 सरसं पश्यति बहू - धेष्टया ॥

११

ननु यस्य वितर्क-ताडिता
 प्रथम वक्तुमहो न शोकिरे ।
 नयनादपगृहे स्थितस्य ते
 व्यमृशन् दण्डविधि, विधिबन्ती ॥

१२

नगरं तदभूत् भारते
 युवराजागमन-प्रसंगतः ।
 विनयेन विरोधदर्शनेऽ-
 प्यभवद् यत्र न हिसानं सताम् ॥

१३

दमनक्रतुरुद्धतैः सतां,
 बलिबन्दीगृह-सैषनाहुतिः ।
 विहितो ननु राष्ट्रवञ्चक—
 नगर - ग्राम - गृहेषु, वरमंनि ॥

१४

जनहृदि, प्रतिकार-वराधरो.
 सुपरिक्लिप्त - राष्ट्रमयोदये ।
 समभवद् युवराज-समागमो,
 धृतमिव ज्वलिते बहने सदा ॥

१५

जनमत नवशीर्यसमापुत
 कृतविरोधमवेक्ष्य मदोद्धता ।
 प्रमुख-साहसन दलमिद्धिते
 रगमयन्नभिनेतुमिवाङ्गला ॥

१६

इह मति प्रतिभा-प्रतिभासिते,
 विपुल मान्य-मनीषि जने सति ।
 दलमयोजित - भारत - यशज,
 प्रहितमाङ्गल - देशजनैश्चितम् ॥

१७

अखिलमाङ्गलदेशजनान्वित,
 विपुल भारत-भाग्य-विधायकम् ।
 दलमवेक्ष्य जनान् जननायका-
 असहयोग - विरोधमुपादिशन् ॥

१८

मुम्ब्यापुरे सागर - चोतमप्यात्,
 सहस्रागत तत्र तटेऽवतीर्णम् ।
 प्रायोगमाश्लेष्य जना समन्तात्,
 श्यामपद्म श्वेतदल निनिन्दु ॥

१६

कार्पाविरोधेन जना विरोधं
 प्रदर्शयन्तो विपुलम्बाहम् ।
 प्रधात-सम्पात-लसत्तरङ्गं,
 षयोधिमार्या सहस्रानुचक्रुः ॥

२०

“निवर्ततां साद्वमन ! स्वदेश-”
 दूचुर्जना उच्चतम स्वरेण ।
 तृपादितानां जलसीकरार्द्ध-
 रादवास्तर्न नं क्रियते प्रसादः ॥

२१

विरोध-वृद्धि बहुशः प्रदेशे-
 द्वालीक्य दुःशासन-कृत्य-दक्षाः ।
 धाम्नेय - शस्त्रं लंगुडं सुतानां
 रक्तं रसिञ्चन् - मृदु - मातृ-वशः ॥

२२

युक्त-प्रदेशे ननु लक्ष्मणस्य
 पुण्ये पुरे साद्वमनं विरोद्धम् ।
 नेतृत्वमावाय जवाहरस्य
 ज्वारो जग्मूमे जनताण्यस्य ॥

२३

आरक्षिणामाङ्गल शासनस्य
 सहारशक्तयोद्धतमानसानाम ।
 आतङ्कपङ्केन कलङ्किताङ्क
 चुक्रोश रोषानगर तदानीम ॥

२४

कठोरघात शतश समन्नतात्
 सताडितस्तत्र जवाहरोऽपि ।
 स्वराज्य यज्ञानलमास्फुरन्त
 स्वदेह रक्ताहुतिभिर्जुहाव ॥

२५

असौ विरोध प्रतिरोध जात
 प्रहार घात - क्षतजाह्णान्ग
 वसतकाले नव - रङ्ग सणा-
 नुरञ्जित कृष्ण इवावभासे ॥

२६

क्षतान् समन्ताद् धवलोशुकेषु
 यशस्विनो रत्नवर्णा विकीर्णा ।
 उपाजनाय प्रचुरात्म - शक्ते
 प्रगाढमुष्मा इव शौर्यवीजा ॥

२७

अचेतनो ममंहतो द्विपद्भिः,
 क्षणादसौ भूमितले पपात ।
 प्रहीतुमन्याय - विनाशनाय
 स्वमातुरङ्गादिव नव्यशासतम् ॥

२८

अहिंसकान्दोलनसङ्गतानां,
 प्रताडनं राष्ट्रसमपितानाम् ।
 मदोद्धतं दण्डधराश्ववारैः
 कलङ्कितं शासनमाङ्गलानाम् ॥

२९

इतस्ततो दण्डपुरप्रपात-
 प्रताडिता अप्यनुयायिवर्गाः ।
 स्वरंश्चतुर्दिग् विहितावरोधा,
 विरोधिभिः साइसनं निनिन्दुः ॥

३०

विचारहेतोरिह भारते तद्,
 यत्र प्रयात दलमाङ्गलानाम् ।
 स्वदेशमुक्तिव्रतबद्धचेता,
 स्तत्रैव लोको विदधे विरोधम् ॥

३१

कृतावरोधोऽपि जनं विरोध-
 व्यग्रं विवेकव्यवहारशून्य ।
 यथाभिनेय चरित विधाय
 प्रयातवान् साइमन स्वदेशम् ॥

३२

यथागत साइमने प्रयाते
 क्षुब्धा निकार-प्रतिकारकामा ।
 दासत्वपाशाग्निजमातृभूमि
 मोक्षतु जना पत्नपरा बभूवु ॥

३३

महासभायामतएव तत्रा-
 धिवेशने पितृवर प्रधाने ।
 स्वातन्त्र्यमेव प्रभुशक्ति पूर्ण,
 प्रस्तावित वीर - जवाहरेण ॥

३४

महानुभावं बहुभिस्तदानों,
 पित्रापि, तत्रोपनिवेशमात्रम् ।
 स्वराज्यमेव प्रथम - प्रयासे,
 प्रस्ताव्यमासीन्ननु भारतस्य ॥

३५

प्रस्तावनान्दोलितमानसानां,
 समक्षमान्दोलन-दोक्षितानाम् ।
 उवाच गम्भीरमुदारवाचा
 प्रस्तुत्यमर्थं समुपस्थितानाम् ॥

३६

विज्ञान - शक्ति - प्रतिभा-धनानि,
 कुल-प्रतिष्ठाजित-साधनानि ।
 दास्येन दाघानि मनस्विने वै
 कथं प्रयच्छन्ति त मन -प्रसादम् ॥

३७

अकिञ्चनः काञ्चन-पञ्जरस्थः,
 सिंह पदार्ये बंहुलालितोऽपि ।
 करोति नाद - ध्वनिधयितारे-
 बन्धस्य किं केसरिणः समत्वम् ॥

३८

आत्मापमान, प्रतिभोपहासं,
 भू सम्पदा-स्वर्ण-धनापहारम् ।
 विद्याकलासंस्कृति - सर्वनाशं,
 पश्यन्नसौ दास्यमपीहते कः ॥

३६

चोरे स्वराष्ट्रोद्धरणवर्ते यैः-
 प्रतिश्रुतं, दास्य-विमोचनं, तैः ।
 प्रस्ताप्यमत्रोपनिवेशमात्रं,
 समुद्धतानां किमु तुष्टये न ॥

४०

स्वाधीनतां चेत् प्रविहाय किञ्चित्,
 स्वोकार्पणमापेरभविष्यदत्र ।
 मन्ये, तदा भारत भाग्य-लक्ष्मी-
 रमद्भ्यदम्भोधिमनाश्रयाऽऽशु ॥

४१

सदयं-नीतिप्रतिपन्नमुक्त्वा,
 यावयं, मनीषी विरराम सद्यः ।
 स्वत्वोऽपि सारस्तु प्रभु बंधूनां,
 यथाद्भुतो मत्तमतद्भुजानाम् ॥

४२

जनेषु गम्भीरवच-प्रभाव-
 प्रनिश्चिप्या सत्र सभाऽऽग्नेषु ।
 महाराण्ये पावण-च-हरदिग्-
 ज्वारोपमान्क्षोतितमानमाभूत् ॥

४३

वचांसि दुःशासन-दास्य-दीना-
 मुद्धतुं मुक्तान्यपि मातृ-भूमिम् ।
 समीक्ष्य कतंध्य-विमूढ-भावा,
 जनाः सभास्यान-गता बभूवुः ।

४४

भावाथं गम्भीरमुदारवाक्यं,
 सभासदः स्वागत-योग्यमाहुः ।
 तथापि सद्यः प्रतिकार्यमार्गा,
 न शेकिरे प्रस्तुतमाग्रहीतुम् ॥

४५

सभापति-प्रस्तुतमेव चान्ते
 स्वराज्यमेवोपनिवेशमात्रम् ।
 उपस्थितंः स्वीकृतमायं वृद्धैः
 प्रस्तावितेनापि विवक्षितेन ॥

४६

वर्षे प्रदेयं यदि चेद् मदान्धे-
 नं दीयते, राष्ट्र-जनस्तदानीम् ।
 प्रभुत्व - शक्ति - प्रतिपन्नमेव,
 रक्षीकर्तुं मीशो भविता स्वराज्यम् ॥

४७

सिद्धान्त-नीति-मत-भेद-भव-प्रभात्र -
 मन्त-स्वित्तक-नव-चेतनया हरन्तः ।
 राष्ट्र-प्रबोधनधिया विधिसम्मतेषु,
 कार्यक्रमेषु ननु तेऽभिरता बभूवुः ॥

४८

निर्धारितेऽपि समये कल्पक्रियाणां,
 गवंप्रभावितधियाङ्गल-शासकानाम् ।
 साऽऽरूप्यरोदनमभूदपि सञ्चितशा,
 प्रस्तावना विधिवशाज्जननायकानाम् ॥

४९

वर्षे गते विपुल-वारिधिवज्जनानां,
 राधी-सटे शिशिर-शीतलित-प्रदेशः ।
 उष्णत्वमाप नवशशितसमाहितेन
 सकल्पितेन महतामधिवेशनेन ॥

५०

तत्रापियेशनमुपेत्य जनाः प्रधानं,
 निर्वाच्य संसदि जवाहरमादरेण ।
 स्वाधीनतामधिगतप्रभु - शशितमाप्तुं
 संकल्पसञ्चितयत्नेन पुनपिरेतुः ॥

५१

यद् विशतिरित्यिरियं भुवनामिवन्द्या
जातेतिहास - रचना - रसिक - प्रसङ्गे,
यस्यां निशाय हृदि कीलमिवाङ्गलानां
; स्वाधीनता - ध्वजमसौ गगने वितेने ॥

५२

स्वाधीनतादिवसपर्वणि तत्र हर्षात्,
स्वीकृत्य भुवत्तद्दृश्येन पुन. प्रतिज्ञाम् ।
चक्रुर्विधेः सशिनयप्रतिरोधमाज्ञा-
भङ्ग - च भूमिकर-दानविरोधमार्याः ॥

५३

इत्थं पुनर्वमनचक्रतले विशन्ती
स्वाधीनताग्रहणदपितमानसानाम् ।
शक्तिः सतां कनकयष्टिरिवाग्निदाहे -
भूय. प्रभापरिचय - प्रखरा बभूव ॥

५४

दर्पान्धबुद्धि-त्रिवशाङ्गलशासनेन,
कारागृहे पुनरनायि जवाहरोऽपि ।
यद् देशदास्यवलने तपसाऽभिचेतुं
शक्ति, बभूव नव साधनसिद्धिभूमिः ॥

५५

इदमभून्नहृगृहमेधिनां,

चरितमेव तपोव्रतिनामिव ।

विषम - बन्दि गृहेष्वथवा गृहे

विपुल - राष्ट्रहितं परिचिन्तनम् ॥

इति नेहृष्यशः सौरभे पञ्चमः सर्गः

—

नेहरू-यशः-सौरभम्

षष्ठः सर्गः

१

अतिदादण-दुःख - दुसर्हा,
सहमानी वपुषाऽपि यातनाम् ।
अभजज्-जरयादितो मृगं,
जनकः क्षीण - कलेवरो व्रजम् ॥

२

अयसेव विनिमित्तं ततो,
जरया तस्य कलेवरं गदः ।
अहणार्यमुपाक्रमच्छलात्
तमसा राहुरिवन्वर्षी घृतिम् ॥

३

अवलोक्य तनुं महामते.,
 सहसाऽसाध्यरुजा वशीकृताम् ।
 अपि दारुण - दण्ड - भीषणा,
 अजहु बन्दि-गृहात् - तमाङ्गला ॥

४

ननु मातृभुव कृते सुतो,
 विषम बन्दि - गृह समाश्रयत् ।
 इह रोग - निपीडित. पिता, .
 कतमो वेद विधे विडम्बनाम् ? ॥

५

अलकेश्वर - सद्य - सन्निभे,
 भवने-भव्य-विभूति भास्वरे ।
 मुदमाप मनो न मानिन',
 सुत-बन्दी-गृह-वेदनाङ्कितम् ॥

६

कथमप्यधिशसकानया,
 प्रति मुक्तो, भवनं जघाहरः ।
 प्रहितः पितरं ध्यलोकयद्
 - मलिन चन्द्रमिय सपा - क्षये ॥

७

बिबशः, शयितो रुजादित
 शयने, देशहिते समर्पित ।
 मदमत्त - मतङ्गजान् बभौ,
 बिदलन् श्रान्त इवोप्रकेशरी ॥

८

पितरं परिवीक्ष्य वेदना,
 सहसा व्याकुलमानस सुतम् ।
 अकरोदवशं महोत्सलं,
 विषमज्वार इवान्भसां निधिम् ॥

९

सः विलोक्य विपत्तिमार्गतां
 परिलिप्तोऽपि जहौ न धीरताम् ।
 नृत्तिमिद्धिल - पुच्छ - पातने,
 अजति व्याकुलतां पयोनिधिः ॥

१०

अनयत् स, हि लक्ष्मणं पुरं,
 पितरं ध्याधिवशाच्चिकित्सितुम् ।
 प्रतरन्ति सयत्नमर्णवं,
 विपदा, धैर्यधना, न रोदनं ॥

११

विधिना विहिते भिषग्वरं,
 निखिले ध्याधिविनाशकोद्यमे ।
 पितरं, ननु मृत्युरप्रही-
 दयकालो दुरतिक्रमो नृणाम् ॥

१२

चिरसञ्चित - भूरि - वंभवं,
 प्रथम राष्ट्रकृते समुत्सृजन् ।
 ननु नदवरवेहमप्यसौ,
 धरणेष्वस्य यशोयनोऽप्यत् ॥

१३

प्रति-शोक-समाकुलं कुलं,
 नहरुणामभवन्न केवलम् ।
 ननु भारत - मातृभूरपि,
 व्यथया संहरुदेऽप्युभि भुंशाम् ॥

१४

जनकस्य वियोग-सागरं,
 कथमप्येष ततार दुस्तरम् ।
 दधिता-सय-रोग - भीषणं,
 हृदये बन्धमिवापतत् पुनः ॥

१५

कठिने जनमुक्ति-सत्पथे,
 विषमेऽप्यार्यं सुतानुसारिणी ।
 कमलाप्ययत्नाजम - प्रिया
 प्रबलान्दोलनकारिकाऽभवत् ॥१५॥

१६

निज - देशविमोचन - घत
 स्वजनैरेव सह, प्रबुद्धया ।
 मबलाजन - जागृतिस्तया
 विहिताऽऽन्दोलन-बद्ध - चित्तया ॥

१७

कठिने प्रतिकार वर्त्मनि,
 विषम-स्थान-नियोजित-क्रियाम् ।
 प्रबलाङ्गलशासका व्यधु,
 बंहु ता बन्दि गृह - प्रवासिनीम् ॥

१८

प्रबला-बलमुपमात्मनो,
 हृदये सद्यती दिधिभया ।
 जननी - विषमार्गलाभता
 बतपद् देहलतामलङ्कृताम् ॥

१६

समये विगते शनं शनः

कमला कोमलकान्त-दर्शना ।

अधिशासकरोय - दण्डिता

नितरां क्षीण - कलेवराऽभवत् ॥

२०

स्वजनः पतिरन्यमान्धयो

विषमान्दोलन-दण्ड-यन्दिनः ।

समय नहि लेभिरे मना-

गनुसन्धातुमवाञ्छित-स्वितिम् ॥

२१

कटिन-धम-शक्ति-विशतं,

प्रतिरोध-क्षमतापवञ्चितम् ।

कल - काञ्चन - यष्टि - सुन्दरं,

नव-वेह विदधे क्षयो गृहम् ॥

२२

विहिता समयेन यं क्रिया,

मुपतन्तीष महीदहा ऋती ।

समयापगमे कृतिः सर्वा,

धम एष प्रतिहार - निष्फला ॥

२३

अनिशं क्षय-रोग-राहुणा,
 प्रसिता चन्द्रमस प्रभेव सा ।
 नलिनी मलिनेव घमंणा
 कमला क न चकार चिन्तितम् ॥

२४

नवनीत-मनोज-मन्दिरं,
 सहज क्षीण-कलेवरं बभौ ।
 जलसेचन - वञ्चितो यथा
 तपने कोमल - बन्धु - जीवन ॥

२५

कमला क्षय - जजरीकृतां,
 हरिणीं केशरिणोव मदिताम् ।
 अवलोषय जवाहर प्रिया
 मवशो व्याकुल मानसोऽभवत् ॥

२६

निजराष्ट्र - विमोचने रत ,
 सहसा वीक्ष्य प्रिया विपदगताम् ।
 रण लुमुद - धीरि - विग्रहे,
 व्यथितः पाश्वंहतो रयोव स ॥

२७

परिमोचयितुं मनोदधे,
 दयितां रोगवशीकृतामसौ ।
 करि - यूयपतिः प्रयत्नतः,
 करिणो पङ्कनिमज्जितामिव ॥

२८

स नयन् नयन - प्रभामिव,
 गृहिणीमार्य-सखीं यशस्विनीम् ।
 प्रययो हजमुग्रमदितुं,
 'नहरुः' 'स्वीट्जरलण्ड'—मेदिनीम् ॥

२९

नवजीवन सेचन-क्षमा,
 प्रकृते रम्यकलास्थली मही -
 हिमशीतल - सौम्य - बीजनं,
 रमयन्ती जनमानसं वभौ ॥

३०

परितो हिमशुभ्र-सानुभि,
 मधुरं शीतलवारि-निभंरं ।
 नवजीवन - दायिसञ्चरत्-
 पवनं पावमतीय मानवान् ॥

३१

मनसा च कलेवरेण च,
 ध्ययितान् विश्वजनान् यशस्विनी ।
 जननीव निजाङ्कुमागतान्,
 कुरुते स्नेह - रसंगत-श्रमान् ॥

३२

अपि सञ्चित सर्व-साधना,
 प्रकृति मञ्जलदायिनी तदा ।
 कृपणैव बभूव निष्ठुरा,
 दयिता - जीवन रक्षणे नृशम् ॥

३३

करुणाघरुणात्सोऽप्यसौ,
 जगदीशो देयनीय-दशने ।
 न बभूव दयालुहृद्भव-
 स्थिति-सहारकरो जवाहरे ॥

३४

विपरीत-विधौ सुधा-रसो,
 विषवद्; मिश्रमरित्वाभाचरेत् ।
 चलतीव मति, कृति. सतां,
 कुरुते निष्फलमर्थं - दशंनम् ॥

३५

अचिरादनुभूय जीवन —

प्रभव भोगमनन्त-वैभवम् ।

निजराष्ट्र - कृतेऽपिताऽप्यसौ,

प्रतिपेदे ह्यविनश्वर पदम् ॥

३६

विषमे जन - मुक्ति - घटमंनि,

प्रतिभा सम्बलमायंकर्मणः ।

अहरन्ननु पश्यतोहरः,

सहसा क्रूरविधि मंनस्विन ॥

३७

जगतस्तिमिरापहरिणो,

नेहृ-वेश कलानिधे कलाम् ।

विधिराहुरसौ रूपाऽप्रहीत,

सहसा लोक-विलोचन-प्रभाम् ॥

३८

अपहाय सुरेन्द्र-मन्दिर.

सुरकन्येव ममागता महीम् ।

स्वगुणाजित - सत्पथे यशो,

विकिरन्ती पुनरुदययो दिवम् ॥

३६

जनदारप कलङ्क - मोचन-
 प्रतिनोप्यार्य - पथानुवर्तिन ।
 प्रतिमा विधिना विल्लण्डिता,
 प्रतिभा दुद्धि - बलोजसामिव ॥

४०

पयिकान् जन मुक्ति-वर्त्मनि
 प्रययौ सदिशतीव साऽम्बरम् ।
 स्वस्तित् कणमत्र - जीवन,
 प्रयित वै चिर धूम-सञ्चयात् ॥

४१

कान्ता गात्र सहजमरिखा मृत्युना मुक्तजीव-
 मालिङ्ग्यान्तविकलमवश मोहमापद्यमान ।
 अद्वापुष्य समरमुहूर्दे मुक्ति-सशाम सीम्नि,
 पत्न्यै प्रीत्या करुण-मनस , सोऽप्ययत् साधु नेत्र ॥

इति नेहरूयश सौरभे षष्ठे सर्गे ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

सप्तम् सर्गः

१

अर्धाङ्गिन्या वियोगेन,

दयाकुलोऽपि स धीरताम् ।

न जहौ वज्रपातेन,

तिरिचिडिव गौरवम् ॥

२

भार्या प्राणप्रियामार्या,

विना जीवन - संगिनीम् ।

अभूदन्तव्यं यापन्नः,

पक्षाहत इव द्विजः ॥

३

पुत्रो मातृवियोगार्ता-
 मेका मेकाकिनीमपि ।
 विदेशं - प्रंपयद्वाला
 मध्येतुं प्रियदर्शनीम् ॥

४

स्थित - प्रज्ञत्वमापन्नो,
 निमंमः - सुखदुःखयो. ।
 प्रणत प्रक्रियां भेजे,
 योगिनामात्मदर्शिनाम् ॥

५

प्रकृति - प्रथयोपेता,
 जीवन प्रक्रिया बुधान् ।
 विबुद्धान् सम्पदा पदभि.
 नंप्रमोहयति क्वचित् ॥

६

इन्द्रिय - ध्यवसायेभ्यो
 विषयेभ्यः पराङ्मुख ।
 अकरोत् कर्मयोगीव,
 निरीहो जीवन-क्रियाम् ॥

७

मनो-बुद्धि-वचः-प्राण-
शरीरश्चम - शक्तिभिः ।
तितिक्षु रिव चात्मानं,
चक्रेराष्ट्र - समपितम् ॥

८

साहसेन च धैर्येण,
पीडयेण परन्तपः ।
सभूदुष्य - विचारेण,
जन - सम्मान - भाजनम् ॥

९

विदेनाद् देशमागत्य,
ददतां ध्यस्य - मानसान् ।
पुत्रवान् स्वर्वाःप्रागो,
सोयितान् धमश्रीपिन ॥

१०

पदप्राप्तो विदेनेषु
सर्वत्र जन सेनताम् ।
धमून् लिङ्गमगा श्रीप
विदेने जन - शोभनम् ॥

११

अतः साम्राज्यवादेन,
 घृणापन्न - ध्यायांकुलः !
 राष्ट्रोद्धारं प्रति प्राप्तो,
 बभूव ध्यप्रमानसः ॥

१२

संस्थितो भारतीयानां -
 सत्तो मानस - मन्दिरे ।
 दत्ताध्यक्षोऽभवद् भूयः
 श्रेयसे देशवासिनाम् ॥

१३

राष्ट्रोद्धार - प्रवृत्तानां,
 युना हृदय - नायकः ।
 अभूदापन्न - सम्मानो,
 विचाररत्न - शर्मिभिः ॥

१४

त्रिवेकशक्त्या सन्मार्गं,
 दशमं स्वानुयायिनः ।
 अभूत् सर्वत्र सञ्चारि-
 प्रकाश - स्तम्भ - सन्निभ. ॥

१५

घारासभा - प्रवेशस्युः, १५
 निर्णयं कृतवानसौ ।
 साध्ये, दक्षधियो, धीरा,
 नैकस्मृषत - दक्षिनः ॥

१६

जवाहर प्रयासेन, १६
 राष्ट्र-सेवा-समुद्यतान् ।
 भ्रातृलाशातुपम्रान्, तान्,
 जनतः, निरवाचयत् ॥

१७

सूत्र - धारेषु सर्वत्र, १७
 राज्यपालेषु शासने, १७
 मन्त्रिणां परियञ्जाता,
 दाहयोपित् - समा, तदा ॥

१८

भ्रातृलाः शक्तिसम्पन्ना, १८
 राज्यपालास्तु मन्त्रिणाम् ।
 प्रयासं, निष्फलीचक्रु-
 र्ज्जीर्णैः भोजनं यथा ॥

१६

द्वितीये विश्व - संग्रामे
 राष्ट्रमाङ्गल^१ शासका ।
 नियोज्य क्षोभयामासु,
 जनता - मानसोदधिम् ॥

२०

धारा - सभागता सर्वे,
 मन्त्रिणो निजमुद्यमम् ।
 अमन्यन्ताऽऽङ्गलैरेव,
 शासकं निष्फलीकृतम् ॥

२१

कारागारस्य - धीराणां
 मुक्तये मन्त्रिभिः कृतं ।
 आदेशंस्तीव्रतां यात,
 ॥ सघर्षं पुनराङ्गल ॥

२२

राज्यपाल - प्रभावेण,
 प्रक्रिया मन्त्रिणामियम् ।
 मुक्त - प्राग्ते विहारेऽपि
 ! घ्णोम - पुष्पायिताऽभवत् ॥

२३

आलोष्य व्यर्थंतां शक्ते,
 मन्त्रिण पदमत्यजन् ।
 किं नाम महतामप्रे,
 सम्मानादधिक भवेत् ॥

२४

सत्याग्रहे पुनर्घात,
 बारागार जवाहर ।
 विरमन्ति न बाधाभिः
 साधव साध्य - दर्शिनः ॥

२५

धन्ये पि बहवो वन्द्या,
 नेतारो बन्दिनोऽभवन् ।
 दाणोत्सोडा हि सत्तारे,
 मणयो यास्ति गौरवम् ॥

२६

दुर्जेषां शक्तिमाधिय
 जायते सहस्राङ्गुलान् ।
 घाहम्यापद्भिर्नाशये,
 साध्यायं पानयन्निव ॥

२७

पथस्यांश्चूलांयन्तीवा ॥
 वरोधास्तस्य वाहिनी ।
 साम्राज्यं क्षोभयामास,
 चक्रवास्येव , सागरम् ॥

२८

पूर्वं - साम्राज्यदेशान् वं,
 पराजित्य , प्रवेगूत् ।
 ग्रहदेश समाकम्प्य
 भारत सास्पृशद् यदा ॥

२९

जापान - प्रतिरोधार्थं
 भारतीय - जनोद्यम
 प्राङ्गलानां हितायासीद्
 मज्जतामुडुपो , यथा ॥

३०

विहयात् स्वायसधाने,
 प्रहयात् , चचिलस्तदा ।
 भारते सर्वे वर्गिणा-
 मभूत् सगठनोत्सुक ॥

३१

अतः सत्याग्रहे सर्वान्,
 वन्दितो राष्ट्र-नायकान् ।
 विवशाः शासका धीरा-
 नमुञ्चन्, मुक्ति-सैनिकान् ॥

३२

शासकाना निवेशेन,
 भारत सान्त्वयन्निव ।
 क्रिप्सायोग-समायातः,
 संधातु जन-नायकान् ॥

३३

राष्ट्र-स्वाधीनता हेतोः
 प्रस्तावं स्वार्थ-सञ्चितम् ।
 न स्वीचक्रुर्महात्मानो,
 नेतारो दूरदर्शिनः ॥

३४

समीक्ष्य प्रस्तुत तत्र,
 क्रिप्सेनापि जयाहर ।
 मधुलितमसौ मेने
 प्रस्तावं विषमौदकम् ॥

३५

महायुद्ध - घनस्यन्दि - ...
 स्वाति - विन्दु - समाहिता ।
 क्रिप्त - प्रस्तावना शुक्ति,
 नाफलत् स्नेह मौक्तिकम् ॥

३६

द्यश्च - प्रस्तावित सर्वे, १ ।
 भारतीयंस्तिररकृतम् । २ ।
 बुभुक्षितंरपि स्वस्थं ३ ।
 दूषित भोजन यथा ॥

३७

दल-प्रचारिता प्रीति,
 सदा लोक विनाशिका ।
 कालिमा-भालिका कापि
 पिकाकालिक - काकलि ॥
 (त्रिचूल बध)

३८

क्रिप्त प्रस्तावना भङ्गा
 दाङ्गलानां प्रतिक्रिया ।
 असयत - बचो - द्यप्रा,
 भूतोन्मत्त - प्रतापना ॥

३६

जापानाक्रमणात् अस्ता,
 अपि श्वेताङ्गशासकाः ।
 न प्रदातुमुरीचक्र,
 भरितस्य प्रशासनम् ॥

४०

समन्तादुग्र - संघर्षं,
 प्रतीकार - प्रवर्धितम् ।
 जनरोष विलोभयासन्,
 नेतारो ध्वजप्रमानसाः ॥

४१

'मुम्बई' नगराहूने,
 कांप्रेसस्याधिवेशने ।
 नेता गांधी' जनानूचे,
 राष्ट्रमुद्बोधयन्निव ॥
 (पाप-बन्धः)

४२

आगतो भारतीयानां,
 समयः सुप्रतीक्षितः ।
 चिरात् पोषित - वृक्षाणां,
 यथेक्षित - फलोदयः ॥

४३

धुनेतोय मनः सम्पक्,
 स्वरोऽयं मेऽतरात्मनः ।
 प्रतिमे राष्ट्र-सघर्षे,
 पुज्यतां पुज्यतां जनै ॥

४४

द्विरकालात् प्रयत्नेन,
 शान्ति-संप्राम-सञ्चिताम् ।
 अहिंसा - शक्तिमाश्रित्य,
 सघर्षे विनिपुज्यताम् ॥

४५

यदि चेन्न प्रयच्छन्ति,
 शासका राष्ट्र - शासनम् ।
 स्वाधिकाराय पुद्बध्व-
 मेद्विपगतोऽप्यहिसया ॥

४६

'निष्फलीकतु'मुद्विग्नाः,
 शासका. प्रस्तुत-क्रियाम् ।
 अकुर्वन् धोन्दनो धीरान्,
 निशायां राष्ट्र-नायकान् ॥

४७

जवाहरोऽपि सहसा,
निशायामेव, शासकं ।
गृहीत्वा प्रहितो दुर्गे,
दक्षिणाऽहमदे - पुरे ॥

४८

जनता मानसोद्वेग ,
सदृढोऽसावहितया ।
दण्ड - नीति - प्रहारेण,
भानो दुष्टं प्रशासकं ॥

४९

मीत्या राष्ट्रद्विषां शक्ति
योराणां शान्ति सिद्धिचता ।
साहिता सहस्रोत्तम्यो,
षण्डिदेवारि - मदिनी ॥

५०

तामाधिर्य जनं दुष्टं,
रजषण्डी प्रशासिना ।
ताण्डवं कुबेगी बडे,
रात्रुणां भीतिवर्षनम् ॥

५१

पथ - प्रदर्शनाभावे,
 लोकः सन्मार्गं वञ्चितः ॥
 मनस्स्वाधीनतां त्यक्त्वा
 भिजे, स्वाधीनता-पथम् ॥

५२

धारयन्तो महद् धर्म-
 मोजसा साहसार्चिताः ।
 दासता-तामसादार्या,
 मुक्तये येतिरे भृशम् ॥

५३

मुञ्च भारतमुद्घोषे,
 घोषयन्त. समन्तत ।
 प्राहरन् परितः क्रुद्धा,
 जना जीर्णं प्रशासनम् ॥

५४

भोषयन् परितो देश-
 दतो लोकः प्रशासनम् ।
 नन्दयन् मातरं, तीव्र-
 शक्तिरूपां विचंक्रमे ॥

५५

सञ्चार - साधनाऽऽरक्षा-
प्रतिष्ठान - गृहाण्यपि ।
अभूवन् नद्य - हृद्यानि,
जनरोषाध्वरानले ॥

५६

दीप्तं स्वाधोनता-शीपं
राष्ट्रस्नेह - परिप्लुतम् ।
वीराः शलभतामापु -
रालिङ्गन्तः सहस्रश ॥

५७

प्रान्तीयता विभ्रम-धर्म-कुल-प्रतिष्ठा-
भेदं विहाय जननीमिष जन्म - भूमिम ।
सम्पूज्य, जीष-कुसुमाञ्जलिभि सहर्षं,
स्वाधोनता - प्रथमनुष्ठितमार्थ - वीरं ॥

५८

क्रान्ति-प्रयासवमने सत्तु शासकानां,
हिमातति वितनुते स्म नवीप्रशक्तम् ।
दीप्तानसप्रशमनाय कृताऽविवेका-
राज्याहुति ज्वंसनमुञ्ज्वलितं करोति ॥

५६

जाता मनस्विजन-शीयं समविताङ्गा,
 रक्ताभिषेक - रचितर नब-राष्ट्र-तीर्थ ।
 प्राणाहुति क्रतुभिराप्तयशा जनौघो,
 यत्रानुहोन्निलिखितमार्थंभुवस्तु वास्यम् ॥

६०

धीराणां रणनीति-राष्ट्ररचना-स्याग-प्रसंगो महान्
 लोकालोक-विवेक-बोधनपथ-प्रस्थान-बाधा सताम् ।
 मातुर्दास्य-विमुक्ति-बद्धवचन-व्यप्रात्मनां भावनाऽ-
 प्युन्मादप्रशमेन सार्थमखिलं सिद्धं विदेशि-प्रभो ॥

इति नेहरूयशः सौरभे सप्तम सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

अष्टमः सर्गः

१

असह्य-जीवनुदरे निवेश्य

कालो यदा तृप्तिमुपाजगाम ।

तदा महाविश्वविनाश - युद्धो-

न्माद शशामाप्यधिनायकानाम् ॥

२

ध्वस्तोऽणुविरफोट-यशाद् विपन्नो,

‘जापान’ देश सहसा पपात ।

ध्यादाय कालो मुखमट्टहासं,

यंत्र स्थिता मानवतामलौढ ॥

३

स 'हिट्लरः' क्रूरतमोऽधिनेता
 युद्धानले विश्व-जनान् प्रहित्य ।
 ध्वसावशेषेषु यथा विलीन्,
 श्वान्ते, कया सर्वंगता धरण्याम् ॥

४

श्रान्त रणाद्, विश्वमतं समन्तान्-
 न केवलं शान्तिपर बभूव ।,
 समर्थयामास विदेशि-दास्याद्,
 विमुक्ति - संघर्षमपि प्रजानाम् ॥

५

पराजयाच्चच्चिल' - शासनस्य,
 निर्वाचनेन श्रमजीविनां घं ।
 प्रशासनं विश्वमतानुरूपं,
 ब्रिटेन - देशस्य पद प्रपेदे ॥

६

स्वजन्मभूमेः परतन्त्रतायां,
 शान्तिः कथं स्यादिति संविचार्यं ।
 प्रशासकं भारतनायकानां,
 मुक्ति-प्रसंगो विहितस्तदानाम् ॥

७

च-दीगृहादेत्य वहि वंदान्यो,
जवाहरो हर्षित मानसानाम् ।
अभूत्तदाऽऽनन्दकरो जनाना-
ममाक्षये क्षीण-तनु यथेन्दुः ॥

८

प्राप्तुं प्रयेते पुनरोत्थितानि,
स्वाधीन - देशोचितमङ्गलानि ।
विपत्ति-बाधा-विहतान्यपीष्ट-
कार्याणि धीरा न परित्यजन्ति ॥

९

संपारिते संसदि शासकानां
विधेयके भारत-दास्यमुक्तेः ।
प्रतिक्रियाभूदभिनन्दनीया,
क्रिया सती विश्वमनोभिरामा ॥

१०

यदा स्वदेशे जनमुक्तिहेतोः
नेतार आसन् परितो निमग्नाः ।
आसोत् तदा धर्म-विरोध-वृद्धि-
। द्यस्तं बलं 'मुस्लिम-लीग' नाम ॥

११

हस्ताम हिन्दु - द्वयमार्यधर्मं
 राष्ट्र-द्वये भिन्नमतं-जनेषु ।
 उदघोषयन् मुस्लिमलीग-नेना.
 विभाजनं चातृभुषो यथाचे ॥

१२-

धर्मो धरायां जन्तमानसानां.
 भवेत् सदा जीवन-दर्शनाय ।
 अभूदसौ 'मुस्लिम लीग'-दृष्टया,
 राष्ट्रीयताया 'प्रथम प्रतीक' ॥

१३

प्रशासका यत्नपरा अपीमां
 निरंकुशां 'मुस्लिम लीग' कृत्याम् ।
 धर्मन्धिहिंसा - व्यभिचार-दशा—
 सही वशीकर्तुंमिमे न शैकुः ॥

१४

तदाङ्गले संसदि शासकानां
 प्रस्तावितैर्नैव विभाजनेन ।
 -राष्ट्रीयता, संस्कृतिरार्यभूमेः,
 -विक्षणिकता-शादवत्-सम्बन्धताषि ॥

१५

विलखण्डितायां निज-मातृ-भूमौ,
 ब्रभूव सद्यः स्वगृहं विदेशः ।
 यतो हि धर्म-व्यवहार-शून्याः,
 क्रूरा व्यधु बन्धु-जनैषु हिसाम् ॥

१६

अभूत् सतीत्वापहृति, जनानां,
 भू-सम्पदा - मानघनापहारः ।
 विभाजनाय प्रियमातृभूमेः,
 पिशाच-बुद्धिः सहसायतीर्णा ॥

१७

धर्मान्ध-लोकैरभिताडितोऽन्तः-
 पीडां दधानोऽल्पमतो जनौघः ।
 उपाजित-पितृजनैः स्वगृहं,
 त्यक्तुं समन्ताद् विवशो ब्रभूव ॥

१८

त्यक्त्वा धरां, धाम-घनानि, धीरा
 धैर्यं समालम्ब्य, जना-विपन्नाः ।
 विप्लव-तप्ता निज - धान्यवानां,
 भयादभूवन् शरणागिनो, हा । ॥

१६

स्वाधीनता-सागर मग्ननोत्थं,
जातीय विद्वेषविय करालम् ।
बङ्गस्य, वं पञ्चनदस्य सिन्धो,
पपुर्जना मुषित सुधारसार्धम् ॥

२०

निधाय नेहे चिरमित्र-भेद,
विधाय राष्ट्र विकृताङ्गभङ्गम् ।
मुमोच या द्वेष - विघापिकाऽहो,
नीनिदु'रस्ताऽऽङ्गल-शासकानाम् ॥

२१

पयोधि-वर्णं ग्रह-भूमि वर्षे
स्त्रिष्टे च वारणेन्दु - तिषावगस्ते ।
ध्वान्तं विहाय स्फुटितो निशीथे,
स्वाधीनता-स्वर्णमय प्रकाश ॥

२२

महोत्सवे भारत-राजधान्या
जवाहरो घुर्यंतमस्तदानीम् ।
देश-प्रतिष्ठा पुनरुमिनीषु,
प्रधान-मन्त्रत्वपद प्रवेदे ॥

दाम्य-प्रतीक, ध्वजमाङ्गलानां
 देशे पसार्यास्तमित प्रभावम् ।
 स्वाधीनता - सूर्यमिवोदयन्त,
 राष्ट्रध्वज धन्यतमो - वितेने ॥

राष्ट्रध्वज लालकिले'ति दुर्गे
 समुन्नयन् देशजनानुपेतान् ।
 प्रधानमन्त्री नव-राष्ट्र - भक्ति,
 समृद्धिमैक्य च बल यथाचे ॥

सम्बोधयन् राष्ट्रमसौ मनस्वी
 श्रद्धाञ्जलि भारत भू जनेभ्य ।
 समर्पयामास समानमायं
 स्वातन्त्र्य यज्ञज्वलने हुतेभ्य ॥

"सदाभिवन्द्या ममरा इवन्ते,
 महानुभावा पुरुषा धरण्याम् ।
 येषां चिर रक्तकृताभिषेकां,
 स्वाधीनतामद्यजना प्रवापुः

२७

ते चापि वन्द्या नितरां कठीरं,
 दण्डंरभीताः खलु शासकानाम् ।
 दास्यं जनन्या परिहृतुं-कामा,
 ये प्राहरन् शसनमाङ्गलानाम् ॥

२८

सत्याग्रहं, सत्यपर्यं, मनस्वी,
 जनानहिंसामुपदिश्य लोके ।
 यो भारते दास्य-तमो जहार
 नुमो हि त 'मोहनदास'-चन्द्रम् ॥

२९

यदद्य सन्तापशतैरधाप्तं,
 स्वाधीनता-रत्नमिदं दुरापम् ।
 निरन्तरं शक्ति - समुच्चयेन,
 अमेण तच्चापि सुरक्षणीयम् ॥

३०

अहिंसया सत्यपर्यं अजडि,
 मंदैवयमार्यैरुपपादितं तत् ।
 जातीयः - विद्वेष-विषानुलिप्ता
 हिंसा कयद्धारमपाहरेद् वं ? ॥

३१

विहाय भेदं, बहुघमंजाति
 प्रसूतमार्या निजमातृभूमे ।
 चिर प्रतीक्षाजितमुक्ति निद्धे
 समुद्यता स्यु परिरक्षणाय ॥

३२

प्रशासन भारतवर्षे रक्षः-
 विधानदक्ष भविता तथैव ।
 प्रबुद्ध-लोका स्वयिवेक शक्त्याऽ
 न्योज्य यदालम्बनतत्परा स्यु ॥”

३३

करं समन्तात् करवाल-सुत्पै,
 जंपस्वनरेव सहोद्यतैस्ते ।
 प्रधानमन्त्रि - प्रतिपादिता तां,
 समर्थयानामुरिव प्रतिजाम् ॥

३४

शर्वत्र, देशे नव-राष्ट्र-सूर्यो-
 दयप्रभा-मण्डल-मण्डितानाम् ।
 मम सरोजानि विहासमापु,
 स्वाधीनतामोदजुषां जनानाम् ॥

३५

मनोहरं: पुष्पलताधितानं-
 रलङ्कृतं मङ्गलतोरणार्थं ।
 ध्यपुर्जनाः स्वागतमुत्पताकं,
 स्वाधीनताया महशोऽर्चिताया- ॥

३६

निकेतनान्पुन्नत-केतनानि,
 द्वाराणि पुष्पावलि-सज्जितानि ।
 जनार्णवज्वार - भराणि रेजु,
 रम्यानि वै भारतराजधान्याम् ॥

३७

आवाल-वृद्धा प्रमदा, मनुष्या-
 धामे च देशे नगरे प्रसन्नाः ।
 जय-स्वर्नैविगाज-कर्णकुम्भा-
 नापूरयन्तो विजङ्गु गृहाणि ॥

३८

धनस्वना उत्लसिताः समन्ता- - -;
 दम्भः - कर्णं मङ्गलमुत्किरन्तः । -
 वर्धाघना. स्वागतमाहुरर्च्यैः, -
 स्वाधीनता-पर्वणि पुष्पभूमेः ॥

३९

दहन् सुगन्धि, नव गन्धवाह-
 स्तरङ्गितान्त करणो जनानाम् ।
 मद विसर्पंघ्नकरोदमन्व-
 मानन्दमुल्लास-रस-प्लुतानाम् ॥

४०

प्रसन्नतोषा यमुना प्रफुल्ला-
 रविन्दनेत्रा विहगस्वरेण ।
 स्वसधीनतामोदमुदोरयन्ती,
 तरङ्गभङ्गैरिव नृत्यति स्म ॥

४१

विद्युद्वितान - प्रचुरप्रकाश-
 प्रभाविता प्वान्तमयी निशाऽभूत् ।
 क्वचिद्विस्तोना, ननु कौशिकानां
 निद्रावमान - ध्यवधान - हेतु ॥

४२

प्रकाश - पुञ्जेन परिष्कृतानि,
 हर्ष्याणि रेषु नव-सञ्जितानि ।
 तत्रागमानामिष देवतानां,
 पानानि दिश्य प्रभया-चितानि ॥

४३

विद्युद्भिरासोक्ति-राजधानी

विम्ब्यं बभौ धारि कलिन्दजया ।

विद्योतिता नीलमणि - प्रभाभि ,

पुरी बनेरस्सवमागनेव ॥

४४

साहित्य-संगीत रस प्रवाहे,

निमज्जनानवित्त-भानसानाम ।

भ्रान्तव रात्रि विवशा ध्यरसो

दुल्लामलास्योद्यत मानवानाम ॥

४५

आकाशो मेघजालं धरणिरभिनवेरड कुरुरञ्चिचनोर्भौ

गन्धाडयोऽम्भ कपाद्र सरसजनमनो भोदयन् धाति वात ।

सोकश्चामोर्वमत्त पिबति रममय र्थंकाश्चस्रार

देश स्वाधीनताया विजयरसभर स्वागत व्याजहार ॥

इति नेहरूयज्ञ सौरभे अष्टम सर्ग ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

नवमः सर्गः

१

समुद्धरन्, शासनसूत्रमाङ्गल-
विपन्नमाशोषण-अजंरीकृतम् ।
ददर्श देशं ननु पश्यतो हरैः,
प्रवञ्चितं लून-समप्र-साधनम् ॥

२

चमुन्धरा या सुधयाभिसिञ्चिता,
सदान्नपूर्णा, नवशस्य - शोभना ।
सुदीर्घ-वास्येन जनैरुपेक्षिता,
ह्यभूदसौ भाग्यवशादनुर्वरा ॥

३

विदेश-दास्य-प्रभवा दरिद्रता
 मय स्वदेशादपनेतुमिच्छता ।
 प्रनेन कमप्यधिकार दशिता,
 कृत विकासोन्मुखमस्य शासनम् ॥

४

वित्तीय-दास्य निशा बहिष्कृता
 स्वतन्त्रता भास्करमुद्यत तत ।
 सरोज लक्ष्मीरिव देश-सम्पदा,
 स्वय विकासो-मुखतामुपागता ॥

५

स संविधान, जनमङ्गलप्रद,
 नव-प्रजातन्त्र पथ-प्रदर्शकम् ।
 अकारयद् भव्यमुदार-दर्शनं,
 समन्वयन् विश्वविधि मनीषिभि ॥

६

स लोकनिर्वाचितशासन-क्रिया,
 सभासु सम्यक् प्रविभज्य पञ्चसु ।
 स्वदेश-भाग्योदयदर्शनाय वै,
 अकार सोपानमिव प्रशासने ॥

७

विलोकयन् मत्स्य-नय प्रभावितान्,
 समस्त राष्ट्रान् भुवने नवोदितान् ।
 समेत्य बाहुङ्ग-सभामुपादिशज-
 जनान् सहास्तित्व-सुभावनामसौ ॥

८

निरन्तर स्वार्थं वशाद् विभाजितान्,
 विलोच्य देशान् ननु वर्गं वन्दिनः ।
 नयन्नसौ मध्यगतेन वर्त्मना,
 स्वदेशमार्गो निरपेक्षतां बधौ ॥

९

अचिन्तयित्वा निज-पूर्वंदासता-
 मुपेक्ष्य, देश-प्रतिमा-विक्षण्डनम् ।
 सदस्यतां राष्ट्रकुलस्यसोऽग्रहीत्,
 क्षमा सतामुच्चगुणाग्रवर्तिनी ॥

१०

रणोत्तर विश्व-हित-प्रदर्शकं
 स राष्ट्रसंघं बहुशो विमर्शयन् ।
 सदस्यमुत्थान-पय-स्थितं व्यधात्
 स्वदेशमार्गा सहयोगिन सताम् ॥

११

स जातिवर्गाग्रहमुक्तमुद्रतं
 प्रशासनं लोक हिताय सददौ ।
 समाज-संकल्पित साम्य-भावना
 पुपोष, कुर्वन् दलिते दयामसौ ॥

१२

नदी-जलोघाननिश समुद्रतान,
 बन्ध विध्वंस-दिशा-निदेशकान् ।
 न केवलं ये कृषि-सोचन-क्षमा
 बभूवु रते जनकास्तु विद्युताम् ॥

१३

निपन्त्रितेनैव जलेन, विद्युता,
 च राष्ट्र-शक्तिः प्रसरत्वमागता ।
 जना अवापुः धियमुद्यमाध्या
 धरा बभूवे नव शस्य-शोभिता ॥

१४

-यशोधनोऽज्ञानमहानिशातमो,
 विनाश्य विज्ञान-सुधाकरेण स ।
 विधाय विद्यासदनान्यजीजनन्-
 जनेषु वं जन्मजुषामभिज्ञताम् ॥

१५

पदस्पृशत्वं दलितेषु, च प्रभु-
 ष्वगात् कुलीनत्वमनन्य-जन्मसु ।
 व्यधात् तयोरेवमसौ समन्वयन्ः,
 समानतां सर्वजनेषु कर्मसु ॥

१६

धरा-परिष्कार-कृते समर्पिता-
 नथान्नमुत्पादयितुं कृत-धमान् ।
 निरन्तरं शोषण - जर्जरी - कृतान्
 व्यधादसौ भूमिघरान् धरामृतान् ॥

१७

प्रशासनेऽस्य, धमिका निरन्तरं,
 समाजकल्याण-विधि-व्यवस्थिताम् ।
 अवाप्य सम्यक् धम-नीतिमुद्यमं,
 र्वाजंयन् भारतराष्ट्रसम्पदाम् ॥

१८

अपाचित-स्नेह सुधारसप्रवा-
 नकृत्रिमाधारित-जीवनक्रमान् ।
 कदयितान् प्राण्यजनान् महाशयः,
 पुनः समुन्नेतुमसौ मनो दये ॥

१६

प्रसार-सेवा-नव-दीपक-प्रभा-
 प्रकाशित-ग्राम-विकास-वर्त्मना ।
 स्वदेश-निर्माणकृते कृतध्रमा
 जना ध्रभूवन् निरता नियोजने ॥

२०

कृषिप्रसारोद्यम कर्म वारिणा,
 समाज-कल्याण-समत्व शिल्पिनाम् ।
 गृहे गृहे सत्यशिवत्व-वशिना-
 मभूज्जना नां नव—जीवनोदय ॥

२१

न केवल प्राभयतेन विद्युता,
 नवोदितेनैव जनस्य जीवनम् ।
 गृहे गृहे साक्षरताविकासत,
 प्रकाशित चाप्यभवद् दिवानिशम् ॥

२२

अथापथी शक्तिमसौ विनाशिनी,
 नियोज्य वै लोक-हित प्रसाधने ।
 स्वदेश-निर्माणविधौ वसुन्धरा
 मुपादिशच्छान्ति-पथ महोदयः ॥

२३

ऋमुं स्त्रियो नूतन-जीवनीदय-
 प्रभातसूर्यप्रतिमानमचितम् ।
 जनेष्वम-यन्त महामनस्विनं,
 समानता-मान-मताधिकारदम् ॥

२४

प्रफुल्लितान् जीवनपुष्प-वाटिका-
 प्रसून-कल्पान् प्रियबालकानसौ ।
 धमन्दमानन्दकरानमन्यत,
 नवाङ्कुरान् राष्ट्रभविष्यजीवनान् ॥

२५

उदारचेता निज-देश-बालकान्,
 प्रदशंयन् स्नेहमगाधया धिया ।
 स्व - जन्मनोवासरमुन्नताशयोऽ
 १ इ रोदसौ 'बालदिनं' महोत्सवम् ॥

२६

स भारताङ्गत्रयमुन्नतासना-
 वमोचयद् राष्ट्रमुखादिव द्विजम् ।
 स्वभाव-नष्टा, अपि नाम मानिनी,
 २ भवन्ति सकल्प-कठोर-मानसाः ॥

२७

विभाजनानन्तरमेव लुण्ठका,
 विलङ्घ्य काश्मीर-धरा दुरासदाम् ।
 तिपोडयन्तो जनमानसं घदा-
 सतापिनोऽराजकृतां वितेनिरे ॥

२८

तदव काश्मीरवसुधरापते-
 निशम्य संदेशमुदारदर्शनः ।
 प्रहित्य संघं समयेन पावनीं
 ररक्ष रक्षोम्य इवानु जानकीम् ॥

२९

कठोर घमन्धि-जनं तिपोडिता-
 नतौ निशम्यान्ध निरीहमानवान् ।
 अमोघयज्जीवनमायं सन्तते-
 निपातप्रभुष 'निजाम'-शासनम् ॥

३०

पशोऽस्य, विश्वु प्रगत, स्वतन्त्रता-
 प्रसारमुदघोष्य जनानबोधयत् ।
 यतश्चिराद्दास्य-निबद्धचेतसा-
 भपि तृतीयाय निशा कृशात्मनाम् ॥

३१

दानं: शनैरस्य चरित्रचन्द्रिका-
 प्रभाभिरासाद्य पथ - प्रदर्शनम् ।
 जना स्ववेशानपि दास्यपङ्कला-
 नमोचयन्नाङ्गलशासनाद् भुवि ॥

३२

प्रतिष्ठितं गौरव मायंसंस्कृते -
 विलिखितं मन्दिरमुद्धरन्निह ।
 न सोमनाथस्य चकार केवलं,
 नयप्रतिष्ठा स्वकुलस्य चाप्यसौ ॥

३३-

धरा, प्रसन्ना, सुपुत्रेऽन्तसम्पदा,
 धवपुं रम्भः, समयेन धारिदाः ।
 घहन् यश - सौरभमस्य पावन
 जगाम मन्ये पवनः कृतार्पिताम् ॥

३४

विदेश-यात्रासु विवेक-वर्त्मना,
 निबोधयन्, जीवन-दशनं जनान् ।
 असौ मनस्वी नय विश्व-शान्तये,
 ' अच्चार सत्यं जगति प्रतिष्ठितम् ॥

३५

गुरोर्द्वारैः सकलामसौ महो,
 हिमांशुगौरैः परितः प्रसादयन् ।
 प्रहीत-सत्यव्रत-शक्ति - अघुरो,
 पुरं दधौ धरुसुतस्य भारते ॥

३६

समूलधुन्मूलपितुं प्रतापवान्,
 कृतप्रतिज्ञो धरयोत्तादसौ ।
 दुरन्तदुशासनमुद्धत भृशं-
 तदनुचक्रे महसाजुं नाप्रज ३ ॥

३७

अभूदसौ तत्पुरुषो यदीहया
 जनस्तु निद्वन्द्वमपि द्विगुभवं ।
 यथाव्ययीभाषितकर्म सारयन्
 ययो बहुशीहि पुनः कृतार्थनाम् ॥

३८

खरं जनस्यानगतं विनाशयन्,
 महोदयो दूषणमुप्रशासनम् ।
 अवञ्चितो हेमकुरङ्गतृष्णयाऽ-
 प्यनङ्गदोऽगादतिरामतामसौ ॥

३६

स राजनीति-प्रीतिभाभिरुन्नतं

यथाऽकरोद्देशमुदारशासनः ।

तथैव साहित्य निधिर्विपश्चितः

समृद्धिशीलं जन-मानसं व्यधात् ॥

४०

कीर्तिर्षयविगतरालबलये चन्द्रोदयानन्दिनी,
 शशी निर्भरिणी सुधारसमयो सौजन्यसञ्चारिणी ।
 पुष्टिर्विश्व विवेक बोधनविधौ, सद्धर्म सौदामिनी,
 तस्यैकत्व-निबद्धराष्ट्रविभवस्यासीत् कृतज्ञाधरा ॥

इति नेहरूयशःसौरभे समाप्तोऽयं नवमः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

दशमः सर्गः

१

ए भावसोम्यप्रतिभाप्रसूता

मंत्रीमुदारा जननायकस्य ।

अके कलङ्काङ्कितनामशेषा

धीनश्चरित्रेण विगहितेन ॥

२

स वगंसंघर्षवशाद् विपन्नो,

बद्विद्रताताण्डव - नतनेन ।

प्राचीन राठ्ठी नवशासकानां,

पाशेन बद्धः पिशुनत्वमाय ।

३

प्रच्छन्नमाभ्राज्यसखाः समन्तात्,
 प्रदर्शयन्तः किल भ्रातृभावम् ।
 त्रिविष्टप बौद्धमतानुयायि-
 प्रदेशमेते लिलिङ्गः प्रसह्य ॥

४

बुद्धायतार-प्रतिमान-मान्यो,
 'दलाइलामा' जननायकोऽस्य ।
 विहाय तां पुण्यधरामधीरः,
 सहानुर्गं भरितमाविवेश ॥

५

सहोदर - स्नेहमुदारदर्शो,
 प्रदर्शयन् स्वागतमातिथेयम् ।
 विपन्नराष्ट्राधिपति मनस्वी,
 जयाहरः सादरमानिमाय ॥

६

न केवलं शासनसूत्रधारैः
 समस्त देशेषु जनैरुदारैः ।
 चरित्रमेतस्य दयार्द्रभावं,
 प्रशतितं विश्वमतानुरूपम् ॥

७

सतामुदारा प्रकृतिः खलानां,
 कृते सदाभूदुपतापहेतु ।
 ग्रहस्करो विश्वतमोऽपहारो,
 नोसूकचेतः प्रमुदं करोति ॥

८

चीनस्तदा गुप्तगतिदृष्टलेन,
 मार्गं चिनिर्माय हिमाद्रिभूमौ ।
 उषापं चोजं चिरविग्रहस्य,
 पुष्य प्रदेशे ननु भारतस्य ॥

९

न केवलं भारत-भूधराणां-
 मधित्यकां शत्रुगणा अहापुं ।
 छलोपनीतेनिजसैनिकस्ते,
 ॥ प्राणानपि प्रा तनिरोऽकाणाम् ॥

१०

यिवेकविध्वंसनिरङ्कुलस्य
 चीनप्रजाया अधिनायकरय ।
 राष्ट्रं सहास्तित्वसमेधमानं-
 विनिन्दितं कृत्यमसत्तमस्य ॥

११

विश्वासघातेन समेत्य शक्त्या
 शत्रु. समाक्रान्तुमनाः स्वदेशम् ।
 अगम्यभृङ्गं सहसा हिमाद्रि
 समुद्धतो लङ्घयितुं प्रयेते ॥

१२

सेनाभिराजो विविधापुधाभि-
 रसौ समन्तात् प्रहरन् प्रसह्य ।
 उद्वेलयामास तथा हि युद्ध-
 ज्वारेण वं भारतशान्तसिन्धुम ॥

१३

यस्येन्दु-रश्मिच्छुरिता हिमानी
 मणिप्रभा - तारिकितेव राशौ ।
 मनोहरन्ती दिवि देवताना-
 माकाशगङ्गा - समतामुपैति ॥

१४

भयातपत्रस्तजना यदङ्कु,
 यता लभन्ते चिरमात्म शान्तिम् ।
 शिवाथयं घोरयरा हिमाद्रि,
 त्रातुं प्रयाता सह साहसेन ॥

१५

महोजसो दुर्गम - कन्दरेषु,
 तदा हिमाच्छादित - पर्वतेषु,
 स्वदेश - रक्षाव्रतिनो वरेण्या,
 वीरा बभूवूरिपुसम्मुखीना ॥

१६

हिमाङ्ग-शैत्य-प्रतिपन्न-जाड्य-
 प्रभावितं यत्र जलं नदीनाम् ।
 तत्रापि देश - प्रतिरक्षकाणा-
 मुष्णत्त्वमाप्नोद् रधिर-प्रवाहः ॥

१७

पदे-पदे शत्रु - समूहमुर्धः,
 शस्त्रैः समन्ताद् विनिपातयन्तः ।
 प्रसादयामासुरिषोऽप्र-चण्डो,
 हिमालये रक्तबलि-प्रदाने ॥

१८

इतस्ततो विक्षत-सैनिकानां,
 प्रगाढरक्ताङ्गितो हिमाद्रिः ।
 - मन्ये, विसंज्ञः पतितो धरायां,
 शराहतो मानस - राज हंसः ॥

१६

निपीय यस्यामृतसारमम्भो, १
 वसुन्धरा यानृजनि प्रवीरान् । २
 स एव रक्तं रभिविच्य तस्य
 शृङ्गानभूवन् भुवने कृतार्थाः ॥

२०

चिशूलमाहर्तुं मता यदारिः, १
 समाक्रमत् सैन्यबलेन भूयः ।
 महौजस शौर्यघना महाजो,
 पराक्रमन्ते स्म तदाद्वितीयम् ॥

२१

करालकाल - प्रतिमानमुपै,
 मन्ये समादाय शिवस्त्रिशूलम् ।
 प्राविभं वन् घोर - हृदि प्रदेष्टे,
 ररक्ष शौर्यपितन चिशूलम् ॥

२२

ते सोहितं सोहितघारयैव,
 विधाय घोरा ननु रक्तवर्णम् ।
 पूर्याञ्छलं पावनमातृभूमे-
 स्तान्नामसायैवपदशामनेपुः ॥

२३

मम्मानमार्यं व्रतनिष्ठितानां,
 श्रीयं समुद्दीप्तमिवाप्रजानाम् ।
 राष्ट्रप्रतिष्ठां, महनीयकीर्तिं,
 प्राणं रणे धन्यतमा ररक्षुः ॥

२४

त्रिभिन्नभाषा - गुणधर्मदीक्षा-
 प्रभाविताचार चरित्रभूषान् ।
 सर्वान् समाबद्धमममत्व-सूत्रे,
 घोनः समाक्रम्य घमञ्चकार ॥

२५

धाबाल - वृद्धा, धनिनो, दरिद्रा,
 विज्ञान-दक्षाः धमजीविनश्च ।
 आवाहनादेव जवाहरस्य,
 बभूविरे राष्ट्रसमापितासुते ॥

२६

रत्नानि, हेमाभरणानि देशे,
 वासांसि च जीवन-साधनानि ।
 सर्वे समन्तान्निज-राष्ट्ररक्षा-
 कोषे यथाशक्ति, दबुधनानि ॥

२७

यानि स्मरः ह्य्री-तनु-कामुंकेषु,
 मोर्षोमियारोप्य जगद् धुनोति-
 राष्ट्र-प्रतिष्ठा-परिवल्पने सा-
 न्याभूषणानि भ्रजहृस्तदप्यः ॥

२८

स्वाधीनता - जागरणैऽपि देशे,
 वा शक्तिरासीत् - समुपेक्षितेव ।
 यभूव घीनाङ्गमणेन सद्यः,
 कृतोपकारेव समुद्यता सा ॥

२९

मरुजोहिता नध्यतर्भं मंहारत्रं-
 सेना प्रहार-प्रतिरोध-दशा ।
 न केवलं भारत - गौरवाय,
 ह्यभूदस शत्रु - विनाशनाय ॥

३०

विहीय वशी जसपेस्तरान् ।
 विमर्दंभो जय गंग - पोताः ।
 तस्य हृष्टया जेतदप्युदुष्यान्,
 विभोवपस्ते द्वियदस्तरति ॥

३१

हरेतमात्रेण स्त्रिपु-प्रतिष्ठा-
मुपप्रहारं विनिपातयद्भिः ।
षतिस्यन्ं पुंद्भक्यापुषानं
नंभ. स्पृशत्पुद्यतवापुसेना ॥

३२

१ मोघदास्त्रं रभितन्निविष्टा,
विश्वप्रतिष्ठां प्रतिपद्यमाना ।
हिमाद्रिभृङ्गेषु बलं वहन्ती,
विमानयत्पुद्गतमद्रिसेना ॥

३३

रसा-प्रतिष्ठान-विनिमित्तानि,
मथ्यानि शस्त्राणि परिष्कृतानि ।
सतकदृष्ट्या परिवीक्षयन्ति
शत्रुन्मुखानीव समुद्यतानि ॥

३४

क्षत्रुञ्जयं जगति राष्ट्रमनु विधातु
मृत्युञ्जया रणगता अभवन् युवान. ।
येषामतुल्यबल-साहस धैर्यं दीप्तं
शुभ्र यशो दशदिशो विमलीकरोति ॥

३५

शौर्यप्रसारनव-चण्डकरोदयेन

वेशस्तरङ्गवति विश्वसरोवरेऽसौ ।

सौन्दर्य सत्य शिव शान्ति बल प्रतीक

सद्यः प्रफुल्लमरविन्दमिवाधिरेजे ॥

३६

शक्ति प्रभापरिगतो नवराष्ट्रचन्द्रो

विष्वक् किरन् जगति शान्तिमुधाप्रकाशम् ।

सौम्ये जवाहरशरत् समये सुपथे,

पूणत्वमाप सकलाभिरसौ कलाभि ॥

३७

भूयो विभ्रतुप्रताप, प्रबलरिपुमदज्वार विध्यसफारी ।

कीर्त्या चन्द्राशुगौर्या, सकलजनमम करवान-दकारी ॥

कुर्वन् यः भिन्नधर्मान्पि सहजसमान देशकान् राष्ट्रघने,

विष्वक् द्याप्तप्रकाश, प्रखरकरबल राजते भारतोऽयम् ॥

इति नेहरूयश सौरभे दशम मग ।

नेहरू-यशः-सीरभम्

एकादशः सर्गः

१

स विश्वबन्धुर्भुवनैकचन्द्र,
संतापहारो जनमानसानाम् ।
प्रबुद्धचेता सुपथ - प्रणेता
सभूय नेता प्रतिभागुणानाम् ॥

२

स राजनीति-प्रतिभा-प्रबुद्धः,
प्रशासने दक्षतमो धरण्याम् ।
राष्ट्रघ्ने जीवनमावधान,
क्रमेण धृद्धत्वमुपाजगाम ॥

३

निरन्तरं मानवधर्मसिद्धेः

प-थानमासाद्य जरादितोऽपि ।

लोकस्य कल्याण-परम्पराणा-

मसौ विधानेऽभिरतो यभू ॥

४

धा-तेन देहेन वहन् यदान्यः,

प्रशासनं भारतमातृभूमेः ।

स लोकनिर्माणरतो धरण्या,

श्रियं दधौ विश्वपितामहस्य ॥

५

स लोकाभारेण विनम्रभावः,

क्षीणोऽपि देहेन महानुभाव ।

सन्त्यायदण्डं स्व करे दधानो,

धर्मं विना सत्यपथे जगाम ॥

६

जरा प्रभावेण यथा यथास्य,

क्षीणोपजाता कृतिनो दृशः धीः ।

तथा तथा जीवनदर्शनेऽसौ,

महानुभावोऽजनि दूरदर्शी ॥

७

यदा यदा लोकमसौ ददशं,
 क्वचिज्जननः स्वार्थवशाद्विपन्नम् ।
 तदा वचोभिः प्रनिभासमृद्धं -
 इचकार चैतन्यममात्यवर्गम् ॥

८

वचांसि वै लोकहिते रतस्यो-
 पदेशवद् मन्त्रिगणाः वरेण्याः ।
 निपीय सिन्धो जलदा इवाम्भ,
 कालादपूरन् जनमानसानि ॥

९

अरादितस्य प्रतिभावलेन,
 राष्ट्रं विकासो-मुसमानिनीषो ।
 निरन्तरं धान्त-शरोर-यष्टि,
 शनैः शनैः क्षीणदशां प्रपेदे ॥

१०

अहासभाषां भुवनेश्वरेऽसौ
 यदा क्षणं क्लान्तमना धभूय ।
 तदा समस्तय्यवसायशून्यो
 राष्ट्रो भयस्तन्य इवाभितर्षो ॥

११

रुग्ं विद्युदाघातसमप्रभावा,
 तथा शरीरं शिथिलीचकार ।
 यथा शिखा जीवन दीपकस्य,
 प्रयत्न-गुतापि विकम्पिताभूत् ॥

१२

कारण्यसिन्धो भुंवि दीनग्रन्थोः
 मदा शरण्यस्य निषोडितानाम् ।
 राष्ट्रप्रतीकं निजघात तस्य,
 कालः करालो हृदयं विशालम् ॥

१३

स्वातन्त्र्यसंप्रामत्तमपितस्य,
 शठोर घक्राद् दमनस्य यस्य ।
 नासीद् भय भाग्यविषयं येऽसौ
 र्थैः प्रयत्नं नं सुरक्षितोऽभूत् ॥

१४

मन्त्रिप्रवर्षे पविशत-वत्पं
 माधु स्वरेण व्यवयाभितप्तम् ।
 संशुभितं ससदि पुष्यशीते-
 महाप्रघातं ह्यविनश्वरस्य ॥

१५

विस्फीटवद् घृत्तमसह्यमेतत्

१५ ष्पयामास घरामधीराम् ।

जनाण्यः क्षोभमुपेत्य येन

सीमानमुल्लङ्घयितुं प्रयेने ॥

१६

तदक्षयं शुभ्र - पशोऽभिराम,

दिगन्तराले विकिरन् मनस्थी ।

कलेवरं नदचरदेहबन्ध

विहाय, दिव्यं जगृहेऽमरत्वम् ॥

१७

दातो दित्पुण्ठेन धरणीमघन्यो

धाति स्म मन्ये परिवेषमानः ।

निष्कायितो देहगृहादकस्मात्

कृतापराधो जननायकेन ॥

१८

मन्ये स्मरन् विश्वजनोपकार-

क्रियां समाधातुमनयजालम् ।

विचार गम्भोर गुहाप्रविष्ट,

स मोलिताक्षः सहसाऽधरेजे ॥

१६

दिशा अभूवन् मलिना समन्ताद्,
 प्लिधंरायां नभसो यवर्षं ।
 दिवगते ज्योतिषि मानवार्ता,
 मनांसि जातानि तमोवृतानि ॥

२०

उद्यानपुष्पाणि सुगन्धितानि,
 प्रफुल्लकञ्जानि सरोगतानि ।
 ध्यानतानीव समर्पितानि,
 दुःखानल-बलान्त-कदम्बितानि ॥

२१

स्नेहाभिषिक्तानि जनेश्वरस्य
 सदा प्रफुल्लानि, हृदि स्थितानि ।
 पुष्पाणि मन्वे मलिनीकृतानि
 विभोग - शोभान्नु पादतानि ॥

२२

पान्ति-प्रतीशान् बहुज. कपोतान्
 योऽमुञ्चदुन्तासपरोऽतरिक्षम् ।
 दिधाय ते घट्कमणं समन्ताद्,
 दिवगतं तं परिमार्गवन्ति ॥

२३

उद्वेलयन्ती यमुना स्वबन्धो,
 क्रूर क्रियां घोक्ष्य विनाशबुद्धेः ।
 प्रसावरोदीदनुत्पमाना,
 तरङ्गशीर्षं परिपोडयन्ती ॥

२४

संध्या कृशाङ्गी मलिनाम्बरेण,
 निगूढ - गात्रा परितप्पमाना ।
 विमुच्य ताराध्रु - जलं पपात,
 शोकेन साधोः परिमूच्छित्तये ॥

२५

विलप्यमाना, प्रियदर्शिनी सा
 पितुः शरीरं विकलाऽऽलितिङ्ग ।
 अमास्त - इण्ड्रग्रहणे प्रमेव
 - सूर्यं समन्तःमलिनोदयधोः ॥

२६

व्यधातुरान्दोलितमानसानां,
 हा हा रवं राकुल मानवानाम् ।
 समस्तलोक - व्यवेसाय - क्षुन्या,
 ' शूरोद शोकादिव राजधानी ॥

२७

प्रापन्नशोकस्तु समस्तलोको,
 ध्यान्त - ध्ययासिन्धुमगाधपारन् ।
 प्रहारमज्ञात-मते यमस्य,
 विमूढवद् देवहतो ददशं ॥

२८

'कालो मलीयानिति' मन्यमाना,
 लोका महापीरुप-दशिनोऽस्य ।
 यशःशरीरस्य चरित्रमार्यं,
 जगुः समस्तादधिनःशरस्य ॥

२९

अज्ञानता दिक्षु विकम्पमाना,
 राष्ट्रध्वजा विदधगता इवासन् ।
 संकेतशब्दं दिवि सूचयन्तः
 शोकं धरित्रीजनमानसानाम् ॥

३०

दन्त्येष्टि यज्ञे जननायकाय,
 अद्वाहुनि शोकनिमानभावा ।
 विभिन्न - देशस्य महानुभावा,
 दिवगताय प्रददु धनं ॥

३१

यदा चितायां महनीयकीर्ते
 चेहो बभूवानलसात् तदानीम् ।
 असंख्य - चक्षु.श्रवदम्बुधारा-
 पातोऽपि तं शामयित्तुं न शक्ते ॥

३२

तज्ज्योतिरस्य स्वशरीरघर्म,
 निष्पाद्य लीनं परमात्मतत्त्वे ।
 यश.शशाङ्को जनमानसानि,
 प्रकाशयत्यन्धतमोवृतानि ॥

३३

घातङ्कुवादेन यदा घराया-
 मघमं - धृति मनुजादचरन्ति ।
 सीदन्ति सन्तः प्रहसन्ति मन्दाः,
 खला यत्नेन प्रभुतां हरन्ति ॥

३४

साधून् परिप्राप्तु मनन्ति शक्ति-
 विभिन्न - रूपेण तदायतीर्ष ।
 प्रदर्शयन् सत्यपय जनानां
 करोति घमस्य नयप्रतिष्ठाम् ॥

३५

लोके भोगप्रियतनुमिमां प्राप्य मोहस्वरूपा-

मप्यात्मानं विषम-विषयान् मोक्षयन्त प्रकामम् ।

धन्यास्ते ये विमल यशसा चाथ निर्माय नोका

भापल्लोलल्लहरमतरन्नुप्रसंसारतिन्धुम् ॥

इति नेहरूयशसौरभे एकादश सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

द्वादशः सर्गः

१

याते दिव नरवरे भुवनावतसे,
लोकप्रिये सुजन-मानस-राजहसे ।
सौजन्यचन्द्रकिरणैः प्रतिभासमाना,
पुत्री गुणैरनुचकार पितु कृतित्वम् ॥

२

बाल्ये पितुर्मनसि या प्रियवर्शनस्त्वा-
पासोत् प्रमोदपदवी "प्रियवर्शिनीति" ।
"नाम्नेन्वित" भुवनमद्गलमावधाना-
सामुद् विभूतिरिव भारतभाग्यलठमी ॥

३

पुढे जितं ननु समुद्रत पाकदेश,
 सन्घालुमेत्य सुजनं सह "ताशकन्दे" ।
 दंवादवाप निघन हृदयावरोधात्,
 कीर्ति किरन् जगति 'सालवहाबुरो'ऽपि ॥

४

अल्पावधो कृतचमत्कृतिरेव वीरो,
 पुढेऽवचित्य निजराष्ट्रकृते प्रतिष्ठाम् ।
 दुर्देव - दशितपथेन यदा प्रयातो,
 निक्षिप्य शोक-दहने गहने स्वदेशम् ॥

५

राष्ट्रं विलोच्य परितः सहसाऽसहायं,
 तामिन्दिरां सपदि लोकसभा-सदस्याः ।
 चक्रुश्चरित्रगुण-भूषण-भूषिताङ्गौ
 मन्त्रि-प्रधान - पदवी - परिमण्डितां ते ॥

६

सा लोकमङ्गलमथ स्वपद-प्रतिष्ठा-
 मातःवती जगति भारत-भाग्य-लक्ष्मीः ।
 सम्यग् विकासगतिमथवतीं विधातुं,
 राष्ट्र - प्रशासन - पथ सुदृढोचकार ॥

७

ध्यापार-कोपमधिकृत्य समपंयन्त्याः ,
 सामान्य-जीवन हिताय जनाय तस्या ।
 कान्ति-प्रसार-परिकल्पित-मानसाया
 लोकप्रशंसितमभूत् प्रथमाभियानम् ॥

८

कृत्येन लोक-हित-चिन्तन-व्यवहितेन,
 तेन प्रतिष्ठित-विधान-समयितेन ।
 अर्थापगा प्रवहति स्म समस्तदेशे,
 सामान्यजीवनकृते सुलभा भवन्ती ॥

९

देशीय-राज्य-विलय-पतिपादनेऽपि,
 गृह्णन् विशेष-मुविधा नरपालवर्गः ।
 आसीत् स्वतन्त्र-जनतन्त्र-जनाधिकारे
 देशे समर्थ-नय-सिद्धि-विधौ बलद्भुः ॥

१०

तः समान व्यवहारनीत्या,
 कर्तुं समाजेऽप्याधिकार - साम्यम् ।
 विशेष - लाभप्रद - संविधाना-
 ष्टिकारमार्गा व्यपनेतुमैच्छत् ॥

११

दिधेयकस्तत्र यदा विशेषा-
धिकारमुन्मीलयितुं नृपाणाम् ।
विवेक - सम्पन्न - नयं प्रदातुं,
महासभायामसमन्वितोऽभूत् ॥

१२

वेदो प्रजातन्त्र-विधौ जनाना-
मानां तदाऽऽवातुनिध स्वनीती ।
यभञ्ज सद्यः प्रथित - प्रभावा,
निर्वाचनायं जन-संसदं सा ॥

१३

जनाधिकार - प्रतिपन्न - नीति,
स्वीकृत्य लोको मतदानशक्त्या ।
नियतं यमास महासभायां,
प्रशासनार्थं इत्समिन्दिरायाः ॥

१४

निर्वाचिता लोकमतेन भूयः
प्रधानमन्त्रित्वपदं येषाम् ।
समापयत् सा विधिना विशेषान्
तदाधिकारान् मनु भूपतीनाम् ॥

१५

अवाप्य सर्वत्र विवेकशोभितां
 नव प्रतिष्ठां भुवनाभिर्ना दत्ता
 ददर्श देशे प्रकृति सुनिष्ठुरा
 विकासमार्गं परितोऽवरोधिनीन् ॥

१६

जन सयत्न बहुशो विवर्धिता
 कृषिनिर्गोर्णा परितोऽप्यवपरां ।
 क्वचिज्जल प्लावन दारुणीकृत,
 बभार लोको दयनीयजीवनम् ॥

१७

समेधमाना जनवृद्धिराक्षसी,
 विकासमेपोदरसादकुवत ।
 निरन्तरोत्पादनसाधनाविधा-
 यलधलक्ष्या प्रगतिस्तिरोहिता ॥

१८

अभावदु क्षप्रसितामपि प्रजा
 मवाप्य केचिद् धनलाभलुब्धका ।
 विभिन्नयस्तु - व्यवसायतस्करा
 अना भूवन् दयवहारवञ्चका ॥

१६

अनथंमेते तु तथायं-हेतवे
 द्यधुर्ययाऽभावविपन्नमानवैः ।
 अभोज्यतत्वान्युपभुज्य भोजनेऽ-
 न्वभावि तंजीवनमोचनव्यथा ॥

२०

यदीषधं जीवनदानदीक्षितं
 विभति लोकं, विपमे विपद्गतम् ।
 तदेव हस्तेगतमुप्रकमंणं
 बभूव हालाहलवन्महाविषम् ॥

२१

तथा हि राष्ट्रस्य चरित्रपद्धति-
 विनिमिता पूर्वजनैः समुज्ज्वला ।
 शिखेव दीपस्यै चिरप्रकाशिता,
 विकम्पमानेव बभूव धूमला ॥

२२

स एष देशो बहुशो यदङ्गरो,
 चरित्र-शिक्षाधिगतान्यदेशजैः ।
 यतीत्य लीमेन यशीकृता हि तौ
 समुद्यता हन्तुमिहास्य सन्ततिः ॥

२३

ष डोरदण्डक्रियया परिष्कृतां
 विधाय सा शासनमुद्रताशया ।
 अशोधयत् सम्यसमाजकण्टकान्
 विभिन्नलोकव्यवसायतस्करान् ॥

२४

नियन्त्रितैर्जीवन-भोग-वस्तुभि-
 र्घ्यवस्यया लोकहितानुबन्धया ।
 विपत्तिघाताञ्जनजीव - क्षीणरु -
 प्रभां प्रयेते ननु साऽभिरक्षितम् ॥

२५

यथा कुटीरोद्यम दत्त-मानसा,
 जना यभूबुर्घ्यवसाय-दर्शिनः ।
 तथैव, सम्यक् कृषि-कर्म-तत्परः,
 कृषीवला. सेचन-साधनादिभिः ॥

२६

धनानि सम्यग् व्यवसाय-कोषत,
 प्रदाय लोकाय विकास यत्नानि ।
 स्थितं स्वदेशं, पुनरग्रगामिन,
 ध्ययादसौ कमनिबद्धमानसा ॥

२७

यथैव केन्द्रे निज मन्त्रि-मण्डल,
 चकार कर्मण्यमसौ प्रशासने ।
 तथैव राज्य-स्तर मुह्यमन्त्रिणोऽ
 व्यदशयत् कर्म-पथ निरालसम् ॥

२८

यदा स्वदेश महदथ सकटा-
 दिय समुद्धतुमभूत् समुद्यता ।
 विपन्नमन्तर्गृहं युद्ध बह्विना,
 तदाऽज्वलज्जजर-पाक-शासनम् ॥

२९

बहुत्व गक्ति प्रतिभा-समृद्धान्
 सधमिण स्वणिम-बद्धजातान् ।
 प्रशासका पश्चिम-पाकभागाद्,
 हीनानमन्यन्त जनानुदारान् ॥

३०

पूर्वं समाहूय, समन्वयाय,
 बद्ध प्रजाया दपित मुजीवम् ।
 पश्चादमुं बन्दिगूह प्रहित्य
 पापेश्वरो लोकमत जघान ॥

३१

वङ्ग-प्रजाप्तः सहसा विरुद्धा,
 प्रशासनं पश्चिम पाकजानाम् ।
 उत्पीडनं शोषणमुद्धतानां,
 समूलमुन्मूलयितुं प्रयेते ॥

३२

पिशाचवृत्त्या दमन-क्रियाभिः,
 सेना तदा संनिकशासकानाम् ।
 कृत्यानि वै क्रूरतमानि चक्रे,
 निरीह - रक्तेन कलङ्कितानि ॥

३३

आबालवृद्धान् पशुवन्निहत्य,
 नारीजनान् संनिकषास-भूमौ ।
 सामूहिकंस्ते व्यभिचार कृत्यं,
 जघ्नुः कलङ्कैः स्व-पद-प्रतिष्ठाम् ॥

३४

आराधना-देवगृह-प्रदाहो,
 विद्या-कला-संस्कृति-सर्वनाश ।
 प्रमुद्ग-लोक-प्रतिभा-विनाशो,
 दुष्कृत्यमासीद् भुवनेऽद्वितीयम् ॥

३५

दीनाजना मृत्युभयादसह्या,
सर्वस्व-दाह परिधीक्षमाणा ।
सीमानमुल्लघ्य शरप्यदेशं,
प्रपेदिरे भारतवर्षमार्ताः ॥

३६

स्वदेशगेहात् प्रसभ निरस्ता.
सर्धमिभिः क्रूरतर्मरुपायैः ।
पात प्रिया-पुत्र-वियोग - तप्ताः,
प्रापुजंता जीवनमात्र - शेषा ॥

३७

स्वलाक-निर्वाह-वृत्ते कथञ्चित्,
वृत्त-प्रयासा शरणागतानाम् ।
समुद्रमालोषय विवधंमानं,
भीति न भेजे प्रियदर्शिनो सा ॥

३८

संग्राधनंः संयतयस्तुभोगैः.
स्नेहेनच सा जीवन-दीपकानाम् ।
शिलामुदारा परिवेषमानी,
ररक्ष सम्यक् शरणागतानाम् ॥

३६

प्रहित्य-सन्देश-हरानभूचयत्
 समस्त-देशान् समयेन मानिनी ।
 विनाशमुग्रं ननु पाकसंनिकं,
 स्वदेश-भारं शरणागतैश्च सा ॥

४०

धुनः धुनश्चेतनया मनस्विनी,
 प्रबोधयन्ती किल पाकशासकम् ।
 चकार यत्न नग्मेध-शान्तये,
 समृद्धये राष्ट्र - हिताभिवृद्धये ॥

४१

विवेक-वाषपंजल-सन्निभस्तया
 विनाशवन्हि-बहुशोऽपि शामितः ।
 दहनं स्वदेशाङ्गमहो निरन्तरं,
 समूल-नाशं सहसोपचक्रमे ॥

४२

दिवानिशं जाति-विहिंसन-क्रिया,
 विलोक्य बङ्गप्रतिभा-विखण्डनम् ।
 नराधमान् निर्दय-पाक-शासकान्,
 बलेन रोद्धुं बलिनो मनो दपुः ॥

४३

स्वय समानान्तर- शासनेन ते,
 ममूलमुन्मूलयितुं नराधमान ।
 स्व देशमुद्धतुं मुपेत साहसा,
 जना अकापुं जनमुक्तिवाहिनीम् ॥

४४

निगयुधा, हीन-समग्र-साधना,
 निरन्तरोद्दीपित-मुक्ति-भावना ।
 पदे पदे अत्रुमुपैत्य साहसात्,
 प्रधर्षयन्तो बलिनो विचक्रमु ॥

४५

स बङ्गलोकादवश पराजितो,
 विधाय पाक-कपट-प्रतिक्रियाम् ।
 अकारण भारत-भूतल बलात्,
 समाक्रमद् वायुबलेन बालिश ॥

४६

ज्वलदग्नि-शिलेत्र दु महा,
 सहसा पाकबलाज्य दीपिता ।
 स्फुरदुन्नत - तेजसाचिता,
 प्रतिभाति स्म रुवेन्दिरा तदा ॥

४७

महियामुर-मदिनीय सा,
रणघण्टो रिपु-दपं-दारिणी ।
अथ भारत-वीर-वाहिनी-
सरिमात्रान्तुमसौ समादिशत् ॥

४८

तरसा रिपु-सैन्यमुद्धतं,
जल-घायु-स्यल-सैनिकात्तदा ।
घन - वज्र - निपात - सन्निभं,
प्रहरन्तो विजय वितेनिरे ॥

४९

अथ पश्चिम-पादमेदिनीं,
स्यल-युद्धेन विजित्य सैनिका, ।
रण - शर्वमखडितं रिपो,
व्यंघनं धूमलमुग्र - विक्रमाः ॥

५०

सह बङ्ग-धरा-सुतेरिमे,
युधि शत्रुं परिपात्य गवितम् ।
ननु दानव-पाश-मोचनान्,
नव-राष्ट्रोदय - हेतवोऽभवन् ॥

५१

मद-गर्वं-समुद्धत क्रियां,
 सह लक्षाधिकं सैनिकं रिपो ।
 प्रकरोदपि वन्दिनीमती,
 जनतानन्दकरीन्दिरा नृशम् ॥

५२

विजयेन रणे, न केवलं,
 बंगला-देशं नवोदयोऽभवत् ।
 अभवत् परितः प्रतिष्ठितं,
 भुवने भारतं वर्षं - विक्रमम् ॥

५३

पाञ्चाल-पुत्रीमिव बग भूमिं,
 दुःशासनादाशु विषाय मुक्ताम् ।
 सा बहून् बन्धुं विजयेन शान्तिं,
 द्वीपे पुनः स्थापयितुं प्रयेते ॥

५४

सीमानमाक्रम्य बलात् प्रविष्टा,
 स्वबाहिनीं पुद्गमुखाश्रितवत्यं ।
 मुमोच शत्रो बंसमाहरन्ती,
 मत्प्रहं पाक - घराधिपस्य ॥

५५

स्वाधीन-राष्ट्रे नव - 'बंगदेशे',
 प्रहित्य भूयः शरणागतान् सा ।
 अलोक - सामान्य - यशोऽभिरामा,
 रेजे वदान्या, जनवन्दनीया ॥

५६

सा लक्षकल्पं रिपु संन्यमाजो,
 वन्दीकृतां योक्ष्य दयार्द्रभावा ।
 सहोदरस्नेहतया जुहाव
 पाषेडवर सन्धि-कृते तदानीम् ॥

५७

अङ्गे महीधरपते हिमशीकराद्रो,
 सन्धि विधाय सदया शिमला नगर्याम् ।
 सन्ताप-शान्तिमकरोऽनु पाकभूमे,
 कौतूहल-प्रशमन च घराधिपानाम् ॥

५८

शक्तिप्रभापरिगता भुवि लोकशान्त्यै,
 सन्धि विधाय सह पाकजनेश्वरेण ।
 कीर्ति शशाङ्कधवलामधिगत्य लोके,
 मुद्धे कृतां क्षतिमिवाशु हि सा पुपूरे ॥

५६

स-धौ त्रिपक्ष परिकल्पित-कायंवृत्तौ,
 सा बंगदेश-हित-साधन-सिद्धकामा ।
 बन्दीकृता समर-सीमनि पाकसेनां,
 ३ पर्याश्रुभिः सह मुमोच तदङ्गनानाम् ॥

६०

पूर्वं समुद्धतमरिन्दमदण्डनीत्या,
 सशोधनं पुनरुदारधिया क्षमाया-
 ५।३ विघाथ, भुवने महिमानमार्या,
 साऽस्थापयन् नभसि सूर्यमिव प्रदीप्तम् ॥

६१

प्रातः प्रबुद्धा जनतंकदासौ,
 शुश्राव विस्कोटममूतपूर्वम् ।
 येनारिचित्तेन सहैव राज-
 स्थाने घराया हृदयं चकम्पे ॥

६२

घातचर्यमेतत् किमिदं घरायां,
 यावज्जनां ज्ञातुमुपाक्रमन्त ।
 तावन्नभोवाग् जनिताणुशक्ति-
 -सधोपयद् भारतभृद्यताभम् ॥

६३

विस्फोटशक्त्या त्वरितोपजातो,
 रेजे घरायां नव-गण्ड-शैलः ।
 वज्राभिघात - भ्रम - भोहकोऽन्त-
 हित. प्रयातो बहिरद्रि - सन्तु ॥

६४

राष्ट्रप्रतिष्ठागगने महास्त्र-
 विस्फोट-सूर्ये समुदीयमाने ।
 सुहृद-सरोजानि विकासमापु-
 मन्त्री तथाऽमित्र-कुमुदवतां धीः ॥

६५

यथा प्रतिज्ञातमणु-प्रसङ्गे,
 पित्रा, तथा शान्ति-कृते सुपुत्री ।
 व्यस्फोटयद् सा परमाणुमस्त्रं
 शिवाय, शान्त्ये, जनता-हिताय ॥

६६

सम्बोधयन्ती निजराष्ट्रमार्या,
 सुस्पष्ट-शब्दे भ्रमभोहकाणाम् ।
 चकर्त भीति परमाणु-शस्त्र-
 स्फोटोपजाता भुवि शासकानाम् ॥

६७

अतीव भीत ननु पाकशासक,
 विलोक्ष्य रक्षाकुलमाणवारत्रत ।
 पुन पुन घोषणया मनस्विनी,
 चकार साश्वस्तमधीर - मानसम् ॥

६८

नरप्रतिष्ठामणुशक्तिसाधना-
 दवाप्य विश्वे बहुशोऽभिनन्दिता ।
 अभूद् विनम्रा फलिता लतेव सा,
 क्षमागुणे चान्वशरोद् वसुधराम् ॥

६९

श्रद्धामयी सुजनमानसराजहृसी
 सा राजनीति-गगने ध्रुवतारिकेव ।
 आकाश दीपक-शिला भयसागरेऽस्मिन्,
 लोकान् निदेशयति दिग्-भ्रमितान् निराशान् ॥

७०

इत्थं दिक्षु यशप्रसायभुवने, राष्ट्र-प्रतिष्ठापुन-
 हृष्यं सदधती, जनेषु करुणामातन्वती मानसे ।
 दक्षाकमणि लोकमङ्गलविधौ, सदधमनीतिप्रभां,
 शक्तिं च प्रतिभामियविजयते, विदवक् किरन्तीन्दिरा ॥

७१

विधूय लोकस्य विपत्तमसि या,
 विकासयत्युच्च-विधान-चन्द्रिकाम् ।
 विवर्धयन्ती कविमानसाम्बुधि,
 विभाति सा शान्ति विधोर्विभेन्दिरा ॥

७२

राकाचन्द्रस्य चाह्वव.
 या दधाति चमत्कृतिम् ।
 कान्ता राष्ट्रकथा सेर्यं,
 धियं प्रीणाति कस्य न ? ॥
 (चक्रारबन्ध)

७३

शुभ्रा यज्जनुपां गुणा भुवितले गङ्गातरङ्गायते,
 कीर्तिश्चाहविगङ्गनाङ्गलसिता दिव्याङ्गरागायते ।
 त्यागः शाश्वत लोकमानस रसोद्गारी पयोदायते,
 धन्य तत्कुलमार्य-भूम-रसिकी, यस्मिन् जनी जायते ।

७४

श्रद्धा-स्नेह रसेन यत् सुकृतिर्ना प्रीणाति सन्मानस,
 यस्मिन् राष्ट्रमुपाकरणविनो जाताश्चकोरा जनाः ।
 दिग्-व्याप्त धवलीकरोति भुवन यस्यावशात् यश,
 काव्ये तन्नेहरू कुलस्य चरितं चित्रीकृत पाथनम् ॥

७५

इन्द्रो वयंतु मेघमण्डलतच्चापप्रतापद्युति,
 द्रागुत्वाहभरप्रफुल्लकृपका. कपन्तु विश्वम्भराम् ।
 उप्ता बीजकरणा. फलन्तु, मुजना जीवन्तु सत्यव्रता,
 भूयान्नव्यरसप्रसूतिरनिश कान्ताकृतिः श्रेयसे ॥

७६

गोविन्दस्य च पित्रो, धृत्वा पादान् मया महादेव्याः ।
 "नेहृयश सौरभ" रचित वाच समभ्यर्च्यं ॥

इति नेहृयश सौरभे द्वादश सर्गः ।

कवि०परिचयः

१

प्रज्ञावत्तामजितगौरवाणां

गोस्वामिनां वक्राधरे वरेण्य ।

अभूच्छिवाराधनसिद्धकाम ,

शैषाप्रगण्यो बलदेवनामा ॥

२

तीर्थे सतामचित्रपादपोठे

ग्रामे सकाहेति वसन् मनस्वी ।

लेभे चतुर्बगफलस्वरूपान्,

वशप्रदीपांश्चतुरात्मजान् स ॥

३

ज्यायानसी तेषु धिया वरीयान्,

गोविन्दनामा यशसा महीयान् ।

भिषगवरो य स्वगुणैरुदारै

जने - जनेऽभूद् बहुमानपात्रम् ॥

४

पुरारिमाराधयतोऽस्य गेहे,
भार्या सती देवगणप्रसादात् ।
असूत सूनुद्वयरत्नमार्या,
काले फल सत्कृतिवत् कवीनाम् ॥

५

सोऽय तयोर्ज्येष्ठतर कवीना
पादानुगामी बलभद्रनामा ।
गुरो प्रसादाद् गिरमुदगिरन्ती,
श्लोकं समाबध्य कवित्वमाप ॥

६

गोर्वाणवार्णं स्वकुलानुरुपा-
मधीत्य विद्यामपि दास्यवृत्तिम्
स्वीकृत्य खण्डस्य विकाससेवा-
धिकारिण कृत्यमसौ करोति ॥

* शुद्धि-पत्रम् *

पृष्ठम्	पक्ति	शुद्धम्
५	१४	मासखण्डल
८	१५	माक्रान्त
१२	२	बंभूष
१३	८	पर्वणि
१८	१०	द्वजे
२७	९	प्रसंगे
३२	५	प्रवाहेष
३६	४	प्रवागम
५१	६	जवाहर
७०	९	स
७४	३	धर्मत
७७	१४	समागता
७९	२	सप्तमं सगं
८०	११	सम्पदापद्धि
९१	९	तापं राष्ट्रद्विपा
९३	१२	चण्डिकेवापमानिता
९५	८	सहस्रश
९५	२	जीवानुदरे
९६	३	विलीन-
९६	१६	मुक्तिप्रसंगो
११५	१६	चकार
११६	११	घारयन्
११६	१६	बहुव्रीहियुत
१२०	९	भूधराणा-
१२५	१५	जलदस्यु
१४४	८	रक्षितुम्
१४७	७	पति
	७	वय

११५
११६

मुद्रणाशुद्धयं शुद्धा, यत्र समागता भृशम् ।
नदी कंठ या समाधेया, विरतरान्नात्र दीयते ॥